

Andelko Vuletić

KLESAR TADIJA TEGOBA

1.

Iznad Morašnice, malog sela na granici Hercegovine i Dalmacije, izdižu se kamene litice, s kojih, za vrijeme vedrih dana, pucaju daleki vidici, i golim okom jasno se naziru mnogi otoci, mali primorski gradovi, a onaj ko se popne na najviše vrhove, na stijene, tamo odakle polijeću orlovi, može ugledati čak i Dubrovnik.

Tu, u tom ljutom kršu,
gdje samo peče sunce
i ciče zmije,
a zimi briše
oštri sjeveraci čupa i ono malo
sitnog i krhkog drveća,
neka čudna nesreća,
bolest ili ratnička nevolja
zaustavila je,
nekad davno,
cijelo jedno uskočko pleme,
i prikovala ga, tu,
za zemlju, i natjerala na život kakvim se tu oduvijek jedino i moglo živjeti.

Ali hrabri ratnici, nenavikli na mirovanje i tiho umiranje, nisu mogli promijeniti zanimanje, prevrtati kamenje, tražiti u njegovim vrtačama šaku po šaku zemlje, podizati male vrtove i tako sebi pribavljali hranu za život, pa su u tom kamenjaru očajavali i tugovali za dalekim svojim zavičajem, za gradom Senjom i njegovom okolicom.

Onaj ko je ma kada prolazio Morašnicom morao se zapitati:

zaista, šta se moglo desiti jednoj odvažnoj i na surove uskočke okršaje naviknutoj družini pa da se konačno smiri pod ovim orlovskim stijenama i da se pomiri s njihovim siromaštvom, neimaštinom i sa zmijama otrovnicama.

Takva pitanja odvodila su i putnika i namjernika u daleku prošlost, u dubinu stoljeća i stoljeća, i narodnih predanja, koja su se prenosila s oca na sina.

A predanje je govorilo:

da je uskočko pleme krenulo u boj da osveti svog čuvenog junaka Senjanina Tadiju, da je, na putu od mora u ove krševе, saznalo da je Tadija već pogubljen, i da se njegov grob krije negdje u ovom kamenjaru, ali ga je teško i skoro nemoguće pronaći, pa su se uskoci zavjetovali: ostati u tom kraju, u tom ljutom kršu sve do svoje smrti ili dok ne pronađu grob čuvenog senjskog junaka.

Po drugoj priči, opet, uskoci su zaprli tu, i nastanili se, zato što su vjerovali da nigdje u Primorju, pa ni u Hercegovini nema takvih gromada gdje bi se moglo sviti jedno novo, još strašnije i neosvojivije "uskočko gnijezdo", ali da su se u tome prevarili, jer go kamen po kome ljeti puze otrovnice a zimi zvižde gromovi ne može biti gnijezdo čak ni orlu, ni leglo vuku, pa su uskoci, vremenom, počeli pobolijevati i tako nestajali, izumirati.

Postoje još mnoge legende i priče o tom čudesnom uskočkom udesu, i nikad ih sve, možda, ne bismo mogli ni nabrojati, ali treba još, svakako, pomenuti i onu koja kaže da je u jednom strašnom okršaju pred njihovog, uskočkog, vođu, iznenada, udario grom, i da su oni to shvatili kao znak, kao signal, kao opomenu da borbu i ratni pohod prekinu, i da sačekaju novi poziv iz oblaka pa tek onda da krenu u juriš. I, tako, od jednog do drugog, stotine i stotine razloga da se tu zaustave, i na stotine priča o tom čuvenom uskočkom plemenu.

Ali, teško je iz te šume i prašume predanja izvući onu pravu priču, onu punu istinu, i mi se time i nećemo baviti, nego ćemo, radije, pratiti ono što se kasnije dešavalo, ono što se posigurno zna, i pričati o ljudima i događajima koje smo zaista poznavali i upamtili.

2.

Kako se uskočko pleme, usljed bolesti, gladovanja ili ko zna još kakvih nedaća, stalno osipalo, tako je jednog dana, koji je za njih bio koban, spalo na jednog čovjeka, koji ne samo da se više nije mogao baviti hajdukovanjem i "uskakanjem" na neprijateljsku teritoriju nego je imao i suviše posla i briga oko jednog nepredviđenog i neočekivanog zadatka: da održava i da čuva grobove svojih predaka i svojih umrlih drugova, s tim da i sam, na koncu, kad mu istekne ljudski vijek, tu, umre, ako ga, već prije, ne stigne sudbina ostalih uskoka.

Međutim, ma koliko da je bio ugrožen, i ma koliko da je stalno imao na umu grobove i smrt svojih bližnjih, čovjek se nikad ne predaje, ne posustaje, želi da se odhrve, nadjača sve nedaće i iziđe pobjednikom.

I, taman kad je taj posljednji čovjek iz ratničkog plemena bio prevalio prvu polovinu ljudskog vijeka, i počeo naglo pobolijevati, začuo je, negdje iza ponoći, dozive i zapomaganja. Kad je ustao i malo bolje osluhnuo, zaključio je da je to ženski glas, i odmah se obradovao. Spremio se i odmah pošao u susret, tamo odakle su vapaji dolazili.

No, plač i glas koji je zvao u pomoć bio je nošen vjetrom, i što god mu se više činilo da se primiče nesretnici u noći, izgledalo mu je, isto tako, da ona nestaje, da bježi ispred njega. Pa je

tek pred zoru uspio popeti se uz stijenje i spasti to žensko čeljade što je plakalo u noći.

- Ne boj se! – bile su prve riječi koje je izgovorio.
- Vode! Imaš li vode? – zapomagao je ženski glas.
- Odakle bježiš?
- Otuda! – pokazala je prema sjeveru, prema Mostaru.
- Jesi li sama?
- Ne znam.
- Kako ne znaš?
- Kad smo pobjegle, bilo nas je više.
- Koliko?
- Ne znam.
- Pa gdje su ostale?
- Razbjegle smo se. Svako na svoju stranu.
- Kud si ti bježala?
- Prema moru.
- Zašto?
- Bježala sam da sretnem uskoke. Da me spasu.
- Ja sam uskočki sin.
- Ne vjerujem ti.
- Pođi sa mnom. Pokazaću ti uskočko groblje.
- Vode! Imaš li vode?
- Povešću te na izvor.
- To je daleko?
- Nije. Dolje pod stijenama.
- Mogu li ti vjerovati?
- Kako nećeš vjerovati uskoku!

Dok je vodio prema izvoru, ona mu je pričala kako je pobjegla iz roblja, kako je davno odvedena iz svog zavičaja, i kako je mislila da se radije ubije nego da dopusti da je stignu goniooci, i kako je o uskocima slušala lijepe priče još od malih nogu.

Kad je napojio i nahranio, odlučio je da je zaprosi.

I tako se taj čovjek, taj uskočki potomak, kad je već prevalio polovinu ljudskog vijeka, oženio.

I pleme je, i ime njegovo, i korijenje njegovog roda, spašeno, i sačuvano.

U žednom moru krša, na putu između Dubrovnika i malog grada Plavnika, u Morašnici, žednjelo se i gladovalo i živjelo upravo od te žeđi, od hljeba ne, od vode – još manje.

Taj posljednji čovjek uskočkog plemena, koje nije moglo odoljeti nekoj teškoj nevolji – zaboravio je ili – ko zna zašto – ostavio svoje pravo, porodično, plemensko prezime i sam sebe nazvao Tegobom.

Od tada pa do danas žive u tom malom mjestu samo Tegobe.

U to nekadašnje "uskočko gnijezdo", u to malo mjesto Morašnicu, teško i nepodesno za putnika skoro niko i ne dolazi, niti je kome stalo da dođe.

Ako se putuje iz Plavnika prema Dubrovniku, treba, poslije jednog sata vožnje, ostaviti autobus, kola ili voz, i krenuti u to malo selo u paklenom kršu.

Ono što bi, možda, privuklo pažnju slučajnog prolaznika – to je duga, otegnuta, žalovita pjesma:

"Teško Klisu
jer je na kamenu,
i kamenu
jer je Klis na njemu!"

koja se tu u Morašnici pjeva još od onih dana kad su se uskoci tu zaustavili. A pjevali su je, i pjeva se i danas, u znak sjećanja na uskočke borbe oko tvrdog grada Klisa i njegove odbrane od Turaka, u kojoj su sudjelovali i preci današnjih Tegoba, što žive u ovom kamenitom mjestu. Samo, ta pjesma rijetko kad dođe do ušiju onih što koračaju zemljom: vjetrovi što duvaju ponad visokog i surog stijenja odnose je sa sobom, u visine, i čuje je jedino oblak kad donosi kišu ili orao kad se izvije iznad planinskih gromada – no od toga koristi nema, oni pjesmu čuju, ali ne razumiju. Samo se nebo hrani njenim odjecima:

"Teško Klisu
jer je na kamenu..."

No ako je svijet takav prema Tegobama, – nisu oni, Tegobe, prema svijetu. Ako je prebivalište uskočkih potomaka Tegoba nedostupno svijetu, ne znači i da je, isto tako, svijet nedostižan Tegobama.

Ima li makar jedan oženjen čovjek u selu, niko se od mladića koji prirastaju ne može tu zadržati. Čim se napuni desetak godina, a ponekad čak i manje, pođe se najprije na drum Dubrovnik–Plavnik, a odatle kud te sudbina ili vjetar odnese.

Tako je to bilo odvajkada, od onih dana kad su od uskoka postale Tegobe.

Kako su, s vremenom, usljed propadanja Turskog carstva uskoci sve manje poduzimali ratne pohode, tako su ih prilike sve više tjerale da se laćaju drugog posla i drugog zanata. Možda je upravo zbog toga i onaj posljednji uskočki potomak odlučio da se prozove Tegoba.

Iako je Tadija Tegoba, Kamov i Domov otac, o kome ćemo sada pričati, bio jedino dijete u svojih roditelja, otisnuo se u svijet vrlo rano, kao i njegovi ostali seljani.

Posao ili zanat nije trebalo da traži i bira – znalo se: zidar, klesar, kamenorezac, a ponekad i jedno, i drugo, i treće.

U stvari živjeli gdje živjeli, Tegobe su uvijek vjerovali najviše u dvije stvari: u kamen i sunce.

Oni koji su ostajali u selu, kud god bi se okrenuli i šta god bi počeli raditi, – sve im je

počinjalo od kamena i sunca, i sve se završavalo na kamenu – vrelom od sunca.

Oni koji bi se raspršili po svijetu – prihvatili bi se posla samo ako se radilo o kamenu. I tako su nadaleko, diljem cijelog svijeta, po svim kamenolomima, gradilištima i klesarskim radionicama Tegobe bili poznati kao vrsni i vješti majstori. Klesali su nadgrobne spomenike, ukrase na bogataškim kućama, ukrašavali luke i lukobrane, gradili puteve, obrađivali onaj najplemenitiji kamen od koga se prave kipovi, pomagali po majstorskim radionicama, sudjelovali pri izradi velikih spomenika poznatim historijskim ličnostima, podizali mostove, izrezivali slova i pisma na portalima čuvenih svjetskih hramova i bogomolja...

Pa, naravno, ni Tadija Tegoba nije bio drugačijeg talenta ni drugog opredjeljenja.

I, ko zna dokle bi on sve stigao od Dubrovnika do Kalifornije, od svoje male Morašnice do najjužnijih tačaka i malih otoka daleke Argentine, ko zna gdje bi ga stigla posljednja nadničarska plaća, posljednji nadničarski dan da mu, vrlo mladom, tek što je bio osjetio vještinu i čaroliju pokreta dljetom, jedan ogromni spomenik, koji je upravo završavao, nije ozlijedio desnu nogu u koljenu.

Od tada klesar Tadija Tegoba nije bio više sposoban za brze pokrete, za putovanja, za hitna premještanja s jednog radilišta na drugo, niti se pak usuđivao s tako povrijeđenom nogom krenuti na dalek i neizvjestan put, jer je još otprije znao kakva je bila sudbina onih njegovih rođaka i suplemenika koji su se bili povrijedili na dalekim radilištima duž Sjeverne i Južne Amerike: nikad nisu uspjeli ponovo se vratiti na rodnu grudu jer su ih nemilosrdni i uvijek novca željni poslodavci izrabljivali do posljednjih snaga.

Tako je taj nesretni slučaj, ta povreda noge u koljenu, prisilio Tadiju Tegobu da se zauvijek nastani i ostane u blizini svog užeg zavičaja, u malom tihom kamenom gradu, na mirnoj i modrozelenoj rijeci Plavni.

Prije nego će napustiti svoju Morašnicu, Tegoba je dugo razmišljao: kako i na koji način početi? kako steći ono najosnovnije za otvaranje male klesarske radionice? od čega početi? u kakav i u koji kamen udariti najprije? Čekićem ili dljetom?

Jer, po starom vjerovanju, kad kamenoresci, klesari i zidari odlaze iz svog rodnog kraja po svijetu – trbuhom za kruhom – oni su mnogo držali i do načina kako će otići, kako će učiniti prvi korak i kakav posao prihvatiti pošto su uvijek bile značajne razlike, po njihovom mišljenju, hoće li u prvi mah prihvatiti da izrade nekom spomenik koji će se postaviti na groblju ili na gradskom trgu, zatim: hoće li otpočeti posao u nekoj pomorskoj ili riječnoj luci i tome slično.

Budući da je od one teške povrede ostao hrom u desnu nogu, Tadija Tegoba nije računao na mogućnost da ode bilo kud, u bilo koje mjesto, koje bi bilo malo više udaljeno od njegovog zavičaja, a u malom gradu na Plavni, gdje je odlučio da se nastani, postojalo je nekoliko problema koje je teško bilo razriješiti.

Najprije, taj mali i tihi grad na Plavni – koji je po toj rijeci i dobio ime i zvao se Plavnik – imao je svud unaokolo tvrđave, bunkere i kamene kule na vrhovima brda koje je pravila austrougarska vojska, i Tadiji Tegobi je bilo teško gledati taj kamen, koji su, kako je on govorio, "zarobile i u nesreću ugradile surove vojničke, tuđinske ruke".

Ali, kad je sve izračunao, kad je promislio ko zna po koji put, ispalo je, opet, da nema šta drugo i da nema kud na drugu stranu nego ipak u Plavnik.

Otišao je, tako, i nastanio se kilometar-dva van grada, tamo gdje se nikom nije stanovalo, jer je odmah tu, u blizini, na jednom uzvišenju pored Plavne, ležao ogromni barutni magazin, koji su ljudi iz Plavnika i okoline ironično nazivali "Tras-bum", računajući, valjda da se najlakše umire od vatrenog oružja ili da je bar ta ljudska nesreća i slatka i laka u odnosu na umiranje od gladi, od žeđi i sličnih nevolja i tegoba koje u tom pustom, i praznom, i paklenom kamenu, iz kakvog je i klesar Tegoba potekao, nisu ništa neobično.

Kad su to saznali njegovi prijatelji, začudili su se:

- Majstor-Tadija, šta učini?
- Šta sam učinio? – čudio se on.
- Odselio si?
- Jesam. I drugi sele. Nisam sam.
- Jesi. Niko ne seli kao ti.
- Niko i nije kao ja. Jedva hodam.
- Ne mislimo na to.
- Onda ne razumijem?
- Izabrao si loše mjesto.
- Ne mogu dalje iz Plavni!",
- Ne moraš. Ali – zašto ne misliš na sutra?
- Počecu polako, pa dokle se stigne.
- Ti nećeš daleko.
- Zašto?
- Izabrao si loš položaj.
- Mali Plavnik?
- Veliku nesreću! Znaš li šta je oko tebe?
- Znam. Ali, treba živjeti.
- Ti i ne slutiš, a jednog dana...
- ... barutni magazin?
- Jeste, sve može planuti.
- Nama klesarima – nikad se ne zna.
- Mogao si bar otići na drugu stranu grada?
- Tamo nema kamena kakav mi treba.
- U vještim rukama svaki je kamen dobar.
- I za dobrog majstora svaki je položaj dobar.
- Uostalom, tamo si i sam. Nikog oko tebe.
- Možda je to i bolje. Više ću raditi.
- U toj pustoši? U toj samoći?

Njegovi prijatelji nisu prestajali da se čude, pa i da zamjeraju majstoru Tegobi što nije više vodio računa gdje i na kom mjestu da se nastani i podigne svoju klesarsku radionicu.

Ali ta pustoš i odvojenost od svijeta, zajedno sa opasnošću od eksplozije barutnog magazina koja se mogla desiti svakog časa samo ako stražara prevari san (koji i jest samo zato, taj vojnički san) – upravo su godile Tadiji Tegobi da uskladi oporu pjesmu svog dlijeta i čekića, da se hrani i umiva tišinom, koja je kao plavi pokrov polehla po kamenu i koju samo, s vremena na vrijeme, probadaju i rešetaju jauci sunca.

Dugo je Tadija, u zebnji i neizvjesnosti, radio pod vedrim nebom, dok se, kao i sve ostale Tegobe, nije proćuo kao vrstan majstor za kamene ukrase, gradske spomenike i nadgrobne natpise.

Bio je smogao tek toliko novca da podigne neki mali kućerak, koji je predstavljao ostavu za alat i sklonište od jakih vjetrova i ubitaćnih žega.

4.

Kad se u gradu i okolini počelo na sve strane pričati o novom odličnom, "neviđenom" majstoru, kakav do tada nikad nije stigao u Plavnik, porudžbine su stizale sa svih strana, i Tadija Tegoba jedva da je stizao da svima udovolji, a nekima, za koje je znao da pare stjeću na sirotinjskoj grbači, nije pristajao da izradi spomenik, pogotovu ako je trebalo da ga ukrasi, ili ako je znao da će taj spomenik biti postavljen u groblje, na grobnicu pokojnika, i na taj način izdvajati i uveličavati sjećanje onog koji je za života bio gulikoža.

Tako je Tadija Tegoba odmah u početku imao sukob sa nekim trgovcem kome se nije znalo pravo ime, a koga su svi zvali, i tajno i javno, Bodiroga.

Bodiroga je želio poštopoto da mu, još za njegovog života, baš Tadija Tegoba iskleše nadgrobni spomenik i ureže epitaf u kome se u stihovima slavi i hvali njegov značaj za ekonomski i kulturni procvat grada Plavnika i njegove okolice, pa je od nekog stihotvorca narućio ove stihove:

"Ovdje spava
umna glava
Bodiroge
trgovca na glasu.
Kada prolaziš,
sagni se u pasu
i pomoli za njegovu dušu.
On otjera iz Plavnika sušu,
i spase ga i ostalih jada.
Mir i hvala neka mu je sada!"

i traćio da mu se uklešu na kamen nad grobnicom. Ali majstor Tegoba nije na to htio pristati.

– Zašto? – ljutio se Bodiroga.

- Dugačko je pismo! – odvratio je Tegoba.
- Ne može kraće!
- Mora. Teško je to uklesati.
- Nemoj tako, majstore.
- Tako je, Bodiropa.
- Naopako! – otpljunuo je trgovac.

Onda se, na kraju, Bodiropa pomirio s tim da se to ne može isklesati, da je predugačko, pozdravio se s majstorom i otišao za svojim poslom kazavši na rastanku da će porazmisliti i da će mu drugi put donijeti neki kraći epitaf, samo da još razgovara sa svojim "pjesnikom".

No prošlo je dugo vremena, a Bodiropa se nikako nije pojavljivao, sve dok se najedanput Plavnikom i okolinom nije raščulo da je čuveni trgovac, mada već u godinama, strašno debeo i ogromnog stomaka, učestvovao u konjaničkim trkama na Bilinom polju i da je slomio nogu kad je pao s konja, i da je sad, i po svom pokušaju da osvoji prvo mjesto u trkama, što je nemoguće s obzirom na njegovu tjelesnu težinu i njegovu tromost, i po tome kako sada nahero hoda, postao predmet podsmjehivanja i ruganja.

Kad je za to doznao, Tadija je sam poručio po Bodiropu da dođe i da se dogovore da mu sad, konačno, uredi nadgrobni spomenik.

Misleći da je majstor Tegoba pristao na one prvobitne stihove, odmah je dojurio, zapravo dokaskao na konju, radostan i presretan što će imati lijepu nadgrobnu ploču.

Čim ga Tadija vidio kako jedva silazi s konja i kako hoda nakrivo, pitao ga, kao da ništa ne zna:

- Šta se desilo?
- Nesreća, moj majstore.
- Da nisi išao u lov?
- Vraga sam išao. Ne mogu nikud.
- Da šta je bilo?
- Išao sam na trke.
- S kornjačama?
- A gori sam i od kornjače.
- Stvarno, kud si išao?
- Nikud, moj majstore. Luda glava.
- Hoćemo li to i uklesati?
- Vala, šta hoćeš.

Onda ga majstor Tegoba zapitao da li se slaže da mu sad on predloži šta da uklešu na što je Bodiropa, otpuhujući i stenjući, odgovorio da čini što god misli da je pametno.

Tegoba je tada zavikao:

- Evo, poslušaj me. Ovako...
- Šta? – pitao je, držeći se za nogu, trgovac Bodiropa.
- Evo, ovako će sada glasiti natpis:

"Ovdje spava luda glava Bodiropog trgovca na glasu..."

- Ne to, zaboga! – podvrisnuo je trgovac.
- A šta drugo, naš trgovče časni? – pitao je majstor.
- Bilo šta. Eto i to: naš trgovac časni... I tada su se složili.

Trgovac Bodiroga odriješio je kesu i skupo platio majstoru Tegobi da mu izradi nagrobni spomenik i epitaf na njemu.

Kad je prošlo jedno vrijeme, trgovac, vjerujući da je posao već gotov i urađen, pošalje svog slugu do majstora da donese kamen pošto se sam, kako je slomio nogu, teško ma kuda kretao. Majstor Tegoba je ljubazno dočekao slugu, zamolio ga da nabavi zapregu ili dobrog konja da bi mogao otpremiti isklesani kamen. No, ne znajući kakva je bila pogodba između majstora i trgovca, sluga je bez riječi sve poslušao i natovario nadgrobni kamen, umotan u stare, požutjele vreće od cementa.

Trgovac Bodiroga je gorio od nestrpljenja, i nije čekao ni trenutka; čim je sluga stigao i dotjerao kamen na konju, odmah je poletio i razmotao cementne vreće.

Ali – imao je šta i vidjeti. Na nagrobnom spomeniku je bilo isklesano:

"Ovdje počiva u miru
Bodiroga,
naš trgovac časni.
Sve mu venulo,
a trbusi rasli."

Trgovac je odmah skočio i stao juriti slugu po dvorištu, psujući na sav glas. Psovao je i prijeto, nekoliko dana ne prestajući, tako da je sluga pobjegao i više mu se nije vratio, a snage nije imao da uzjaše na konja i ode do majstorske radionice klesara Tadije Tegobe da se sa njim obračuna, i tako je cijela stvar propala.

5.

Na periferiji Plavnika svakim danom je izrastala sve ljepša, sve modernija, sve čuvenija radionica, sve više se slijegao svijet iz svih krajeva. Posla je bilo napretek. I djeca su u majstora Tegobe rasla, sve kršnije od kršnjeg, tako da se bolji napredak nije mogao poželjeti, a ni sam Tadija nije mnogo zavidio svojim susjedima koji su se rasuli po svijetu i otuda javljali, doduše o dobrim zaradama, ali i neprebolu i nostalgiji za rodnim kamenom, za zavičajem.

Istodobno, svakim danom, sve češće i češće, ali istinitije i zloslutnije slušale su se priče o ratu koji bjesni cijelom Evropom, i, kao požar, prijeto našoj zemlji, sa svih strana.

Oko barutnog magazina i skladišta municije, iz dana u dan, vidalo se sve više vojnika, vojnih kamiona, vojnog materijala i patrola; straže su pojačane, a stražarska mjesta udvostručena.

Nijemo i tiho, kako to samo vojnici rade, prolazile su kolone pored Tadijine radionice. A

on bi udarao dljetom i čekićem o kamen kao da je sam pod tim plavim, i sve do tada tihim, i samo lastama naseljenim nebom.

No jednoga dana, vojnici su, čudeći se Tadijinoj upornosti i stišanosti, navratili do njega, i zapodjenuli razgovor, sasvim izdaleka.

Govorili su:

- Radiš li, majstore, a?
- Radim, vala. A šta ću drugo?
- Ti kao da nemaš veze sa svijetom.
- A što će mi? Zalud mi!
- Ti tako uporno udaraš dljetom...
- ... kao da ćeš sto godina živjeti...
- ...kao da ćeš orlov vijek doživjeti.
- Vidiš li ti šta se u svijetu radi?
- Ja znam samo šta ja radim.

Vojnici bi se na to nasmijali, odlazili i opet se vraćali. I opet, iznova, započinjali razgovor:

- Klešeš li ti i za vojnike?
- Ko god naruči.
- Ali vojnik ne zna gdje će poginuti.
- Ne znam ni ja.

Onda bi zavladao stanka, jer su jednako mudrovali i vojnici i majstor Tadija Tegoba.

– E, majstore, kad bih ja znao gdje će me tane stići, odmah bih naručio jedan nadgrobni kamen, i natpis na njemu.

– Ja ne bih ni da mi ga poklanja! – dodao je drugi vojnik.
– Ima i pravo! – umiješao se treći vojnik. – Dosta će mi biti i zemlju držati na sebi. A ne još i kamenje.

- Biće ti i teška i preteška!
- Tako i jest, moj brajane. Šta će mi kamen!
- Kad me sutra nestane, posadi mi draču ili podigni spomenik – što sam živio, živio!
- Zemlja ne progovara. A ni vojnik pod zemljom.
- Je li tako, majstore Tadija?

Zapitkivali su, tako, i šalili se vojnici, a Tegoba nije prestajao prevrtati kamenje, namiještati ga i tražiti najpodesniji način da ga počne klesati. Pri tom je klecao skoro cijelim tijelom i pridržavao se desnom rukom za desni bok, sve dok se lijepo, udobno ne bi spustio na zemlju, opljunuo dlanove, stavio naočari i udubio se u svoj posao.

Samo bi ponekad, prijekorno i ganutljivo, pogledao vojnike i procijedio:

- E, djeco moja...
- Mi smo vojnici!

A Tadija, kao da ništa nije čuo, samo je nastavljao:

- E, djeco moja, ništa se tu ne zna...

– U ratu?
– Ni u ratu ni u životu.
– Kako?
– Čovjek je sam sebi, pa bio vojnik, dijete ili starac, najveća zagonetka, a da o svijetu i ne govorim.

Vojnici bi se na to nasmijali i zadirkiivali majstora:

– Hoće li biti rata, stari?
– Hoće li biti kuge? Gladi?
– Biće svašta! – jektao je Tegoba.
– Pa šta onda? – hihotali su vojnici.
– Ništa, djeco moja. Šuti i radi. Dok možeš i dok imaš šta.
– Lako je tebi, majstore, raditi. Mi nemamo posla. Mi smo besposleni.
– E, djeco moja...

Vojnici su odlazili, a Tadija bi nastavljao, kao cvrčak uporno, kao djetlić užurbano, dupsti i glačati kamenje.

Tihim otkucaji večernje Ave Marije s crkvenog tornja, iz Plavnika, opominjali su njegove ruke da treba prekinuti posao.

Ali on bi se, ponekad, toliko unio u obrublivanje i šaranje slova na kamenu koji bi klesao da su ga, često, i zvijezde, drhtave, tople i južnjački nemirne, zatjecale kako na jednom pustom prostoru ispod uzvišenja s barutnim magazinom neumorno okreće svoje dlijeto, i tihim kucakanjem odgovara na damaranje potmule i pokorne noći, koja se uvijek probije nad kršem i Plavnikom kao bolesno i ishlapjelo plavetnilo beskrajnog svemira.

Kad su se vojnici, jednog dana, u predvečerje rata, spustili s uzvišenja, i, tik uza samu Tadijinu kuću i klesarsku radionicu, počeli podizati bunkere, više nije imalo šta da se oklijeva.

Najprije je to osjetila njegova žena Barbara, pa je rekla:

– Šta čekamo ovdje?
Tegoba je slegnuo ramenima.
– Ti kao da si gluh za sve oko sebe.
– A šta ja mogu?
– Na noge, pa kretati.
– Kuda?
– Tamo.
– A radionica? A kamen?
– Imaš dobrog kamena gdje god dođeš – opominjala ga Barbara.
– Nema. Ovdje je najbolji.
– I za bunkere. Vidiš li?
– Vidim.
– E, pa bunker te gone.

– Eh! – uzdahnuo je Tegoba, i odmah zatim dodao: – A gdje me ne čeka ono što me odavde goni?

Barbari je sijevala ljutina iz oči:

– Ti me ne razumiješ!

– Razumijem.

– E, pa onda... ja hoću da spasim djecu, pa nek me čeka gdje god hoće i nek me goni ko god hoće. Shvataš li: hoću da spasim djecu. Pa taman da ću bježati do na kraj bijelog svijeta.

– Eh, jadnog mog života!

Tako je obično uzdisao majstor Tegoba, i tako su se obično završavali njihovi razgovori otkako su uvidjeli da moraju seliti nekud na drugu stranu, na bolje i sigurnije mjesto.

6.

Tadija i Barbara imali su dva sina, Doma i Kama, koji su često pomagali ocu u klesarskom i kamenorezačkom poslu, a subotom poslije podne, nedjeljom ili drugim danom, kad otac nije kod kuće otrčali bi na obalu Plavne ili u Plavnik i po cijeli dan posmatrali nogometne utakmice.

Dok su još bili mali, najradije bi stajali iza gola i gorjeli od sreće ako bi nekad uhvatili loptu i dodali je golmanu, koji bi ih, onako mišićav, razvijen, gibak, vitak i za dvije glave viši od njih, toplo pomilovao po licu.

Stajali bi i gladni iza gola i divili se onim ludim skokovima i padovima u noge koje čini mladi vratar kad mu se protivnički igrač nađe u šesnaestercu.

Malo kasnije, njima se pridružila i njihova sestra Rona, koja nikako nije mogla da ostane iza braće i da sjedi kod kuće i pomaže majci.

A to je često ljutilo majstora Tegobu, pa je znao zagrmjeti:

– Prokleti svijet danas!

To je bilo ono doba kad gumene, plastične ili prave nogometne lopte nigdje nije bilo i sestra Rona samo je pomagala braći Domu i Kamu da lakše dođu do čarape, igle i konca i da tako sklepuju loptu "krpenjaču", a kasnije ih je pratila i do ledine na obalama Plavne, gdje bi dva brata do iznemoglosti igrali na male golove.

Kad god bi ih uhvatio da igraju ili da se za igru spremaju, Tadija bi im, u ljutini, rasjekao loptu nadvoje, a njih pak kažnjavao da po vrelom suncu po cijeli bogovetni dan dubu kamen i ispisuju slova, jednom riječi: da se uče klesarskom zanatu.

Uz to, majstor Tegoba ne bi prestajao grditi i vikati na sav glas:

– Ciganska igra! Nogomet...

– Djeca su, zaboga... – pravdala ih je majka.

– Kao da nemaju šta ljepše igrati.

– To što vide od drugih...

– Ne vide ništa.

– O, bože, šta je ovom čovjeku!

– Nogomet! Ciganska igra! Slomi vrat... Samo gledaš kad će ti neko slomiti nogu ili kičmu, ili razbiti glavu...

Opet je Barbara jadikovala:

– O, bože, šta je ovom čovjeku!

– Vidjećeš šta mi je! – grmio je Tadija, oštrih, gorštačkih crta lica. – Samo nek ja doznam da se ne okanjuju te ciganske igre, ja ću im pokazati. Ja sam ih rodio, ja ću ih i... Vo ima rogove, pa mu je više stalo do njih nego svoj toj plavničkoj ciganiji, tim nogometašima, za svojom glavom, koja treba da upravlja i da bude motor jednom stvorenju... kao što je čovjek...

Uskočkog porijekla, gorštačke ćudi, odrastao zatvoren u svojoj radionici, upućen samo na dljeto, čekić i kamen, Tadija Tegoba nije mogao ni razumjeti zanose i čari nogometne vještine, koja nije osvajala samo Plavnik, kako je on mislio, nego i cijeli svijet.

Ipak, majstor, otac Domov i Kamov, nije prestajao grmjeti iz dana u dan, a sinovi bi ipak, makar radili i cijeli dan, izišli poslije večere, spustili se na Plavnu, i tu na mjesečini, odigrali kratku utakmicu na male golove ili "opucali" jedan drugom, po deset jedanaesteraca, tako da ne prođe dan a da se ne zabilježi ko je danas u vodstvu, ko je u određenom razdoblju bio bolji strijelac i vratar, Dom ili Kam koje su dijelile dvije godine.

Ali, vojnici su podizali neka čudna utvrđenja sve grozničavije, i, htio – ne htio, Tadija je bio primoran da svoje sinove i njihovu igru pusti kraju, i da se baci na pronalaženje nekog novog mirnog kutka, gdje bi mogao podići malo kućice, radionicu gdje ima dovoljno podesnog kamena za njegov klesarski i kamenorezački posao, gdje ima dosta mira i tišine koji mu omogućuju rad na spomenicima i nadgrobnim natpisima, tom čovjekovom vječnom miru i tišini.

I čim je Tadija odlučio da preseli na drugi kraj Plavnika, u jednu uvalu pod visokim brdom Prodorom, vojnici su to jedva dočekali, i kao orlovi skočili na njegovu kuću, razrušili najprije njen krov, i već im je i prazna kuća, sa četiri gola zida, bila odlično utvrđenje.

Dok je napuštao svoju malu radionicu, dok je na zapregu bacaio svoj alat, svoje skromno pokućstvo i posuđe kakvo može imati skromna radnička obitelj, njemu je preko usana tekla sama od sebe ona pjesma koja i njega i njegove pretke prati još od onih dana kada su napustili okolicu Senja i krenuli u obranu grada Klisa, pa sve do Morašnice i sada do Plavnika.

"Teško Klisu

jer je na kamenu,

i kamenu

jer je Klis na njemu."

No teško je povjerovati da klesar Tadija Tegoba nije u tim trenucima isto toliko koliko na Klis mislio i na svoju tvrdu i zlehudu sudbinu.

Na putu, preseljavajući se, Tadija je susreo jednog svog poznanika, koji je ostao iznenađen:

– Koje dobro, majstore?

– Nikakvo!

– Šta si naumio?

- Šta ću naumiti?... Čovjek snuje, a ...
- ...bog određuje! – kaže narod.
- Vrag! Vrag određuje. Jesi li čuo šta se priča?
- Nisam.
- E, i nećeš.
- Pa reci mi, majstor-Tadija.
- Zlo i naopako. Morao sam pobjeći.
- Lopovi?
- Ma kakvi. Lako je s lopovima.
- Nego šta? Ko te otjerao?
- Priča se svašta o barutnom magazinu.
- "Tras-bum"?
- Jeste.
- E, pa... svakog je strah da jednog dana ne bude: tras-bum! Tamo su tone i tone eksploziva.
- Govori se da bi, u slučaju da se zapali, eksplozija uništila cijeli Plavnik i svu okolicu.
- Zašto onda bježiš? Svi ćemo jednako nastradati.
- Eto, prijatelju, čovjek se uvijek nada boljem, a vidiš, i ova djeca... teško mi je sa njima.
- Onda su, kao što to inače i čine dobri stari prijatelji, zapalili još po jednu cigaru, i poslali svako svojim putem i svako svojim poslom.

7.

Dubrava, ta mala dolina pod namrgođenim Prodorom, gdje je Tadija Tegoba sad stigao, također je bila pusta, bez igdje ikog, bez ikakve žive duše.

Rasle su tu jedino nekolike smreke i dva-tri čempresa. Dolje ih je, pri korijenju, pržio kamen, a iz neba ih zasipali vreli pogledi sunca. Kako su se uopće održavali u životu – to nikom ne može biti jasno.

Dolazak u Dubravu obradovao je Doma i Kama.

Samoću i pustoš ostavili, to isto ovamo našli. Ali, ako ništa, ovdje su mogli podići jedno malo igralište, a i ono veliko, pravo, u Plavniku sad je bilo dosta bliže.

Veselila se ovom prelasku i njihova majka Barbara, jer nikad nije vjerovala da bi tamo gdje su do sada bili, u podnožju uzvišenja na kome se nalazi barutni magazin "Tras-bum", u slučaju rata jednostavnije i lakše prošli. Dok su tamo živjeli, dovoljno bi bilo da u onoj praznoj i kao zvono zvonkoj noći začuje reske vojničke povike, prilikom smjene straže, pa da počne buditi i zvati Tadiju:

– Čuješ li ti išta?

Majstor bi samo nešto neodređeno promrmljao. Opet bi ga zvala:

– Tadija, Tadija!

Ali Tegoba bi i na to ostao gluh. Barbara je drhtala:

– O bože, kakav je ovo panj od čovjeka!

Pa bi onda nastavljala sve tiše i preplašenije, prigušenim i zimomornim glasom:

– Napao neko vojsku! Na-pa-o ne-ko voj-sku.

Umoran od čekića i dlijeta, i od prevrtanja velikih kamenih blokova u kojima bi tražio podesan materijal za svoje klesarske i kamenorezačke poslove, Tadija bi samo progundao:

– Ko je napao vojsku? Ostavi me da spavam...

– Sad će zapaliti magazin, čuješ li, ustaj! – nije prestajala Barbara.

I to se ponavljalo iz noći u noć, sve dok Barbara, zovući i budeći svoga muža, majstora Tegobu, nije uznemirila i svoje sinove, koji su, mada još mladi, odmah poskakali iz kreveta:

– Mama, zašto plačeš? – pitao je Kam.

– Šta se desilo? – vikao je Dom.

– Ništa, spavajte, djeco.

– Je li opet došla vojska?

– Nije. Vojnici su otišli.

– Jesu li tražili tatu?

– Nisu. On neće u vojsku.

– Hoćemo li mi biti vojnici?

– Kad porastete.

– Porasli smo.

– Spavajte.

Ali Dom i Kam nisu mogli tako jednostavno da se smire, da opet legnu u krevet i nastave drijemati.

8.

Sad, ovdje, pod visokim Prodorom, sa koga se pogled ruši u daljinu, na dubrovačke zidine, Barbara se nadala da će cijela njihova obitelj naći stalan i nepomućen mir, tim više što ih je od njihove bivše naseobine i strašnog barutnog magazina "Tras-bum", o kome su kolale svakojake priče, odvajala rijeka Plavna i jedan dosta visok greben što se diže ponad njenih obala.

Odmah po dolasku u Dubravu, Tadija se unaprijed obavezao mnogim ljudima da će im izraditi nišane, spomenike, natpise, križeve, šare na kamenim vratnicama, a da oni njemu, zauzvrat, pomognu podići novu kuću, što nije bilo ni naročito teško ni skupo, budući da je kamena, već gotovog, bilo na sve strane.

Dok se podizala kuća, Dom i Kam su primijetili da su u onoj žurbi prilikom preseljenja zaboravili na svoga malog psa Murvara. A postoji cijela priča i oko tog njihovog psa i oko

njegovog imena.

Našli su ga na drumu, bio je sav kržljiv, mršav, teško je hodao, jektao, tako da se vidjelo da ga veoma rano zahvatila neka čudna pseća bolest, i kad su ga braća donijela kući, ocu to nije bilo drago i, bojeći se da im u kuću ne donese neku zarazu, tražio je da ga opet odnesu na drum i bace, ali je to Domu i Kamu teško padalo i oni su molili klesara Tegobu, svog oca, da im dopusti da ga njeguju i liječe.

Pošto nisu imali kome da se požale i da ispričaju o bolesti malog psića, a u gradu, pa ni u okolici, nije bilo veterinara, sami se brinuli o njemu i njegovoj bolesti. Donosili su i davali, najprije, sve ono što su i oni sami u roditeljskom domu spremali i jeli, donosili su mu i posebno pečene komadiće mesa, i mlijeka i šećera, ali je psić teško otvarao svoje slabašne vilice.

Onda su se sjetili i, više iz šale i igre, donijeli mu onih velikih, crnih murava, što zru, gore, visoko, na granama što ne padaju prema zemlji, nego su okrenute prema nebu. Začudo, pas je, sasvim neočekivano, počeo jesti, i, iz dana u dan, postajao sve veseliji, sve zdraviji, i sve više spreman na igru.

Tako su mu i dali ime Murvar.

Ali, ipak ostao je nekako manji od ostalih, mršav i kržljiv, i majstor Tegoba je stalno govorio da takvu životinju ne treba držati i uzalud gubiti oko nje vrijeme, sa čime se Dom i Kam nikako nisu slagali, ali nisu mogli ni protivrečiti svom ocu, pa je mali Murvar živio, tako reći isključivo pod njihovim starateljstvom i skoro u ilegalnosti.

Murvar nije imao ni hod, ni skok, ni lavež, ni zube, ni brzinu kao ostali psi, pa ipak je Domu i Kamu bio neobično mio i drag, i oni su bili riješili da ga hrane i izdržavaju dok god budu mogli.

Kad su preseljavali u Dubravu, nisu ga mogli ponijeti da otac vidi, a i preseljenje je izbilo naglo, pa je u onoj gužvi bilo hitnijih i za cijelu porodicu ozbiljnijih poslova, tako da se može reći da Murvar nije ostao samo zato što je zaboravljen.

Da su se odlučili, Kam i Dom, da idu spasti i donijeti Murvara po danu, otac bi to opazio – najprije zato što je znao svaki čas gdje se nalaze, a i vidio bi kad psa donesu – pa su zato radije riješili da odu noću, po mjesečini.

Kad je majstor Tegoba, jedne večeri, svaljen i oboren umorom, zahrkao, Dom je gurao u Kama:

- Vrijeme je!
- Tiho! – opominjao ga Kam.
- Vedro je. Pogledao sam kroz prozor.
- Još tiše!
- Stari hrče.
- Čuje on i u snu.
- Dobro je. Obuci se.
- Ne zaboravi vreću.
- Zašto?

– Za psa. Ako nas ko sretne...

Izašli su kroz prozor i izgubili se prema rijeci. Bila je duboka noć, mjesečina. Tišina. Drumom su koračali samo njih dvojica, Dom i Kam. Tiho su razgovarali.

– Plašim se – rekao je Kam.

– Zašto? – pitao je Dom.

– Hoćemo li ga naći?

– Šta mu se moglo desiti?

– Ko zna.

– E, niko ne želi onakvog psa. Svi traže jake zube i brze noge.

– Ako nam ga neko ipak ukrao?

– Svejedno. I mi smo ga ukrali.

– Kako?

– Tako. Našli smo ga na drumu.

– Pa, eto: našli smo ga.

– A ako ga je neko bio ostavio?

– Na drumu?

– Pored drumu. A mi ga odnijeli.

– Spasli smo ga. I nahranili.

– A on tuguje. To što ništa ne jede, što nije htio jesti – možda žali...

– Nigdje mu bolje ne bi bilo nego kod nas...

Išli su, išli, nigdje nisu zastajkivali. Tek kad su u noći začuli topot vojničkih cokula, šćućurili su se i sačekali da vojnici prođu. Pogledali su im, krišom, u leđa i nestali.

Morali su se oprezno prikradati svojoj nekadašnjoj kući. I ne govoreći, pitali su se u sebi: "Ko je sad tamo? Šta se desilo kad smo mi otišli?"

Na nekoliko stotina metara, iza jednog grma, zasvjetlucalo je oružje. Stali su. Pitao je Kam:

– Šta ćemo sad?

– Naprijed!

– Vidiš li oružje?

– Vidim. Pa šta nam može?

– To su stražari. Čuvaju barutni magazin.

– To znači da su se spustili odozgo?

– Ovo je sad sve vojničko.

– Krećimo naprijed!

– Ako nas zaustave?

– Kazaćemo zašto smo se vratili.

– Hoće li nam vjerovati?

– Tražićemo psa.

Pogureni, utišani, Dom i Kam su pošli prema svojoj kući.

Primjećivali su da više nema krova. I sve se nekako izmijenilo.

Taman kad su htjeli zakoračiti u svoje nekadašnje dvorište, odjeknuo je uzvik:

– Stoj!

Kam se uplašio i potegao Doma za ruku:

– Bježimo!

– Kud?

– Nazad.

– A Murvar naš?

– Poginućemo. Uhvatiće nas vojnici.

– Sve ćemo im kazati.

No njihovi šapati nisu bili oprezni – stražar ih je čuo i ponovo zavikao:

– Stoj! Ko ide?

Dom je jedva promućao, više iz straha:

– Mi smo...

– Stoj, pucaću! – prolomio je odjek.

– Tražimo psa. Našeg psa.

Malo iza toga, pred njima je, s uperenom puškom, stajao vojnik i odmah naredio:

– Ruke uvis!

Dom i Kam su zadrhtali. Vojnik je grmio:

– Lopovi!

– Došli smo tražiti našeg psa.

– Kakav pas?

– Naš pas Murvar.

– Gdje vam je pas, lopovi?

– Ostao nam je ovdje.

– Kada? – grmio je vojnik.

– Kad smo se odselili.

Vojnik nije mogao shvatiti. Dom je objasnio:

– Mi smo ovdje stanovali:

Vojnik se trgao:

– Jeste li vi sinovi Tadije Tegobe?

– Jesmo! – odgovorili su uglas.

– Pa šta tražite ovdje? Nema ovdje ništa vaše. Šta ste tražili ovdje?

– Našega psa Murvara. Vojnik se odobrovoljio:

– Spustite ruke... Sjedite! Tako... Poznavao sam ja vašeg oca. I sve što ste imali. Ali psa...

ne sjećam se.

– Ostao nam je ovdje. Onaj mali... vidali ste ga.

– Ona mala strvina?

– Koja strvina? – pitali su oni vojnika.

– Ono žgoljavo, šugavo pašče?

– To je naš Murvar.

– Zašto ga zovete Murvar?
– Volio je murve.
– E, više ih neće voljeti! – kazao je podrugljivo vojnik.
– Mislite: odrastao je.
– Neće ni odrasti.
– Zašto?
– Zato što ne može.
– Pa dobro. Nama je i takav, mali, drag.
– Neće biti ni mali. Gotovo je.
– Neko nam ga ukrao?
– Gotovo je! – odmahnuo je vojnik rukom. – Ubili smo ga. Bio je šugav i zaražen. Bojali smo se da koga ne ujede.
– Jao, šta ste učinili! – kazao je Dom. – On je uvijek bio miran.
– Mi smo vojska. Mi nikom ne vjerujemo. Je li jasno?
Dom i Kam su ostali u šutnji. Sve dok ih vojnik nije opomenuo da moraju bježati, ići nazad ili će ih odvesti u kasarnu i tamo zatvoriti u podrum.
– A gdje ste nam sahranili Murvara?
– Nigdje.
– Kako?
– Lijepo. Eno ga tamo, za onom dračom.
– Možemo li ga vidjeti?
– Ne možete. Gubite se.
Opet su Dom i Kam molili vojnika da im dopusti da posljednji put vide svog malog psa, ali – uzalud. Vojnik je ostao tvrd i gluh.
Dom i Kam su žurili da se vrate kući prije nego svane, prije nego se otac probudi, i, uz put, stalno se pitali, ne vjerujući vojniku, šta je zaista bilo sa njihovim psom, da li je možda i sad gladan, i da li će, ako je živ, pobjeći jednog dana od vojnika i doći k njima, svojim spasiocima i hraniteljima, pod Prodor u Dubravu?

9.

Dubrava se nalazila prilično daleko od rijeke, pa je Tadija odlučio sagraditi i jednu malu čatrnju. Možda ta udaljenost od rijeke i nije bila tako velika, ali sve češće se govorilo da vojnici prosipaju smeće i zagađuju rijeku.

A izgradnja čatrnje, makar i malih razmjera, nije bila tako jednostavna stvar. Trebalo je najprije izdupsti kamen i zemlju, pa onda podignuti svod, pa vratnike, pa urediti naplav, a, prije svega, pošto je u to predratno doba bilo nestalo cementa, trebalo je "spržiti" jednu malu klačinu.

A kako se samo "pržila" klačina! Još u stara vremena, dok nije bilo cementa, svi zidovi su se, uglavnom, podizali uz pomoć gašenog kreča, odnosno klaka. A sve je to, opet, pravljeno od običnog kamena.

Nađe se obično teren gdje raste šikara, šipražje i sitno raslinje, koje ne koristi bogzna čemu, od koga nema neke naročite koristi, a inače brzo se omladi. Pa se u takvom predjelu, najednom određenom mjestu, iskopa jama, koja se lijepo obrubi i obziđe suhim zidom, gore se zatvori svodom, ćemerom, sa strane se ostave dva mala otvora, unutra nabaca dosta kamena, onda se natrpa tog sitnog raslinja koje se posiječe i zapali, i loži se tako tri dana i tri noći, bez prestanka, sve dok kamen ne "izdahne", dok ne postane porozan. Kasnije, taj kamen se zalije vodom i postane gašeni kreč, koji se onda miješa sa pijeskom i dobije se malter za gradnju.

E, na takav posao spremali su se sad Dom i Kam, zajedno sa svojim ocem.

Dom je predložio:

– Podijelićemo posao. Kam se složio:

– Ja ću sjeći, a ti ćeš prikupljati šikaru. Tako su i učinili.

Otac je već sam podizao klačinu.

Kad su nasjekli dovoljno šikare, počeli su ložiti. Dimilo je i udarao je plamen u nebo. Ali, danju se jedva šta primjećivalo. Tek kad je pala prva noć, u gradu se začula sirena. I najedanput sve je hrlilo, neka vozila, ljudi, psi, pijetlovi – prema njihovoj klačini.

Najprije su se začuli ljudski glasovi:

– Zapalio se kamen!

– Svašta se dešava...

– Možda gori šuma.

– To je rat.

– Možda su neki razbojnici.

– Eto, i kamen može gorjeti!

– Nema ništa jače od vatre...

Ali pred vozilima su, na motorima, jurili vojnici s puškama preko grudi.

Čim su se primakli klačini, zavikali su:

– Ko je zapalio kamen?

Izišao je pred njih Tadija Tegoba i odgovorio:

– Nije niko.

– Čija je ovo vatra? – pitali su.

– Moja! – odgovorio je Tegoba.

– Vidiš li da je to požar?

– Nije požar, nego klačina.

– Kakva klačina?

– Gradiću čatrnju i treba mi malo kreča.

– Znaš li da je zabranjena svaka vatra i svako paljenje noću?

– Ne znam, vojsko – odgovorio je Tadija.

– Mi ćemo te naučiti! Risu! Gasi požar!

Vatra je udarala kroz svod klačine i lizao je plamen kroz suhozidinu. Iz daljine, zaista, sve je ličilo na požar.

– Zabranjena je vatra! A pogotovo noću! – vikali su vojnici.

Onda je Tadija bio prisiljen da zajedno sa svojim sinovima nabaca na klačinu kamenje i da je ugasi. Sutradan dimio se samo pepeo.

Majstora Tadiju Tegobu i njegove sinove sve više je zahvatao strah.

10.

Ali, ipak, majstor Tegoba nije imao mira: odlučio je da, po svaku cijenu, podigne jednu malu čatrnju, makar i ne onakvu kakvu je bio zamislio, makar, dakle, i bez prethodnog "paljenja" klačine.

I tek što je Tadija Tegoba, u Dubravi, pod Prodorom, kako se kaže, stao na noge, Plavnikom su se počele pronositi vijesti da će uskoro nestati ulja, šećera, brašna i svih ostalih prehrambenih proizvoda, koji su se do tada mogli kupovati u neograničenim količinama.

Majstor Tadija Tegoba nije ništa za sve to mario. Njegovi su sinovi, iako i dalje još snažnije privrženi lopti "krpenjači", već polako ulazili u čudan svijet šara, slova, natpisa, oblika, oreola, znakova, ukrasa, koje su, uz pomoć očevih ruku, urezivali u kamen.

Otac i sinovi su stalno bili u radionici zabavljeni oko kamena. U kratkim predasima Tadija je pričao Domu i Kamu kako ga onaj slučaj sa velikom stijenom koja mu je prigriječila desnu nogu, natjerao da se zauvijek nastani u svom užem zavičaju, zatim im je pripovijedao o uskočkom porijeklu njihove loze, njihovog plemena i, na kraju, kad bi završio priču, samo bi uzdahnuo gledajući kamene gromade, od kojih je ljudskim rukama i ljudskim zamislama, trebalo stvoriti spomenike ili ljudske prilike. Nekad bi ostao u šutnji, a onda se opet prihvatio dlijeta i čekića, a nekad bi uzdah dodao i onu pjesmu koja je i sama sličila na uzdah:

"Teško Klisu

jer je na kamenu,

i kamenu

jer je Klis na njemu!"

Mada već postarija, Barbara je vješto vodila cijelo poslovanje. Ni vrijeme, ni težak život nisu ostavili mnogo traga ni bora na njenom licu. Lako je i hitro odlazila u Plavnik i obližnja sela, i ugovarala izradu natpisa, bista, kipova, umjetničkih vratnica i tome sličnih narudžbina.

Ona je najčešće bila i model svom mužu da u kamenu iskleše spomenik nekoj ženi koja je nastradala pored drumu i čiju je bistu trebalo raditi bez fotografije, po sjećanju.

Vrlo često, skoro svakodnevno, vodio se u radionici ovakav razgovor, ovakva debata, kad bi majstor radio neki ženski lik, glavu ili bistu:

– E, majstore, ovdje si pogriješio! – rekla bi njegova žena Barbara.

– Kako?

– Zar ne vidiš?

Sinovi bi se okupili oko njih i pažljivo slušali i gledali.

– U čemu je greška?

– Vidiš čelo...

– Vidim.

– A sad pogledaj fotografiju.

– Pogledao sam.

– Čelo si suviše zakosio.

– Čije?

– Pogledaj na fotografiji.

Tada bi Tegoba prinio fotografiju žene čiju bistu kleše, zagledao, omjerao, ispitivao, i zavrtio glavom:

– Ne, nisam.

– Jesi.

– Nisam. Ovo je sjenka.

– Gdje?

– Na fotografiji.

– Nije. Ti ne vidiš dobro.

– Jeste.

– Nije. To je loše izrađena fotografija.

Kad bi se u to zaista i uvjerio, Tegoba bi zagrmio:

– Ah, ti majstori...

– Fotografi? – smijala se Barbara.

– Svi majstori griješe.

– E, zato ti nemoj.

– Ne vidim. Vidiš ovu prašinu?

A Tegobina radionica zaista je uvijek bila sva u prašini, a njegove oči, i pluća, u stalnoj opasnosti.

Ili, recimo, drugi put, opet, vodio bi se ovakav razgovor:

– Barbara, šta misliš o ovom poslu? – pitao bi majstor i pokazivao prstom na lik gorštaka koji bi izrađivao njegovoj porodici, porodici koja nije mogla prežaliti njegov nestanak, pa od Tegobe naručila "vječno sjećanje" na svog najmilijeg.

– Ha, tako, tako.

– Ne sviđa ti se?

– Nešto mu nos ne izgleda baš...

– Ne može drugačije.

– Zašto?

– Ne smijem "lagati".

– Mora biti kao i na slici.

– Pa i jeste. Ne smijem ga uljepšavati.

Kad je rekao ne smijem "lagati", Tadija je mislio da njegova skulptura mora biti potpuno vjerna crtežu ili fotografiji čovjeka čiji lik kleše.

– Izbacio si mu suviše jagodice.

– Naprotiv!

– Jesi. Vidiš kako strše.

– Bio je mršav. Imao je upale obraze.

– Možda. Ali samo posljednjih godina.

– Ne klešem ga ja prema cijelom životu, nego prema jednoj uspomeni, prema jednom sjećanju, prema fotografiji koju imam, koju su mi ponudili.

– Svejedno, ali izbočio si mu jagodice.

– Zaista?

Tada bi se Tadija primicao skulpturi i odmicao od nje.

– Šta ti misliš, Dome? – pitao je sina.

– Ja mu ne vidim zube.

– Ali jagodice?

– Dobre su. Kao lopta.

Svi bi se nasmijali.

– A ti, Kame? – pitao je.

– Velike su mu uši.

– A ramena?

– I ramena su velika.

– A brada?

– I brada.

– A čelo?

– I čelo.

– A nos?

– I nos.

– A lice?

– I lice.

– E, pa onda? – povisio bi glas majstor Tegoba. – Šta ja tu mogu? Ne mogu ja stvarati čovjeka. Kakav je – takav je. Nije ovo radionica za uljepšavanje, ja sam klesar, ja radim onako kako vidim i kako jest.

I tako je posao u klesarskoj i kamenorezačkoj radionici tekao iz dana u dan.

11.

Harmoniju porodičnog života i poslovanja prekinuli bi jedino, s vremena na vrijeme, Dom i Kam kad bi, bez pitanja i bez očevog znanja, ostavili klesarski čekić i klesarsko dlijeto i otišli

na malo igralište, podignuto vlastitim rukama, da opet odmjere svoje snage u nogometu.

Tadija bi tad zagrmio da i Prodor odjekuje:

– Dosta više te ciganske igre!

Barbara ga smirivala:

– Pusti djecu. Moraju se igrati.

Tadija bi nastavljao:

– Hoćete li da budete ljudi ili... niko i ništa... ?

Dom i Kam bi slušali oborene glave, a kad bi otac završio svoju "grmljavinu", potrčali bi, potuljeno i postišeno, i prihvatili čekić i dlijeta, ne izgovarajući ni riječi.

Uz udare malog čekića i malog dlijeta, izrađenih posebno za dječje ruke, Dom i Kam bi razmišljali o svojoj igri i o svom ocu:

– On će nas stalno grditi – rekao je Dom.

– Neće? – odgovorio je Kam.

– Ne prestaje. A šta smo učinili?

– Nismo ga pitali.

– Da smo ga pitali, ne bi nas pustio.

– Možda i bi.

– Ne bi. Vidiš, ne može smisliti nogomet.

– Boji se. Strah ga.

– Zašto?

– Zato što se često nogometaši povrijede, pa onda...

– Pa... onda, noga u gips, pa onda štace...

– Mi igramo sami.

– Ali, otac to ne zna.

– Hoćemo li mu reći?

– Nikako.

– A hoćemo li opet igrati?

– Ne znam. Ja volim igrati.

– Volim i ja...

Kad bi se malo smirio i ušao u radionicu, majstor Tegoba bi cvjetao od zadovoljstva čim bi ugledao kako Domove i Kamove vješte i lake ruke okreću dlijeto i savlađuju kamen. Vjerovao je tad da je sigurno da će danas-sutra nadmašiti i zasjeniti sve Tegobe u "razgovoru s kamenom" – kako se često, u tom kraju, nazivao klesarski i kamenorezački zanat.

Naravno, trebalo je tim mladim i još neizvještenim rukama staloženosti, opuštenosti, privrženosti poslu, i, kao i svemu, iskustva.

Često se dešavalo da Tadiju, u Dubravi, posjete njegovi drugovi iz prvih nadničarskih dana, kad još nisu mogli usidriti se i ostati na jednom mjestu, ili pak da mu dođe neko od bliže ili dalje rodbine iz njegove rodne Morašnice, gdje žive samo Tegobe, i uvijek su se svi razgovori vodili i kretali, uglavnom, oko Doma i Kama.

Rodbina i Tadijini drugovi nisu štedjeli hvale za Doma i Kama, a u proricanju njihove

sudbine bili su nesvakidašnje izdašni:

– E, što jest – jest, nije se dosad ni u jednog Tegobe rodila ovakva sila.

– Pogledaj samo kako im lako i jednostavno igraju dlijeta po kamenu!

– Pa ti dječaci znaju šta misli kamen!

– Kladam se da će Dom i Kam zasjeniti sve ono što su dale Tegobe otkako ih je uskočka sudbina zadesila u onom klancu.

– U Morašnici?

– Jeste...

– Zaista, biće to veliki klesari i zasjenice...

– Ma: šta zasjeniti? Neka samo prođu još nekolike godine, Dubrovnik će kao kruha zaželjeli da vidi ovakve majstore i kipare.

– Ah, kao da je Dubrovnik nešto... Moj prijane... Znao je Ivan Meštrović šta radi, pamet je tu bila, pa i pored Dubrovnika i pored Splita, kao i da ne postoje... Više, mogu ovi dječaci više i od Dubrovnika i od Splita, moj brajane... Pogledaj ti ruke njihove i dlijeta...

– ... I kamen pred njima, kao da je rođeno jedno za drugo.

– To samo Tegobe mogu raditi!

– Dar je tu, i žed da se osvoji kamen...

Dom i Kam su radili sve užurbanije, i, krišom, kao da to nije njihov posao, osluškivali razgovor uvijek ozbiljnog i tužnog oca.

A kad bi ih Tadija, zadovoljan i ganut hvalama, pozvao da prestanu, da se odmore, da odseću do grada i kupe što žele, oni bi u jedan glas, kao da su navijeni, vikali:

– Hoćemo jednu loptu!

Majstor Tadija, koji nikako nije mogao shvatiti ni razumjeti želje svojih sinova, a njihovu igru još manje, samo bi zaškripao zubima, smrknuo se i, uvrijeđen što ne može utjecati na Doma i Kama da promijene igru, procijedio kroz zube:

– Grad ako hoćete, cijeli grad! Cijeli Plavnik, samo recite. Ali loptu – ne. Ciganska posla.

– Zašto, majstore? – pitali bi prijatelji.

– Tako...

– Ima neki razlog?

– Ima ih više.

– Pa daj djeci loptu.

– Ne dam.

– To je najjeftinije.

– Kako se uzme. Možda i nije.

– Jeste, kako god se okrene.

– Rekao sam: ne dam.

– Svi danas igraju tako.

– Ja nisam igrao nikako, pa...

– misliš: ne moraju ni oni.

– Ima i drugih igara.

- Ali, kad ih oni ne vole.
- Zavoljeće.
- Teško je zavoljeti igru koja se ne voli.
- Vrijeme sve učini.
- Ali, oni će onda odrasti.
- Tim bolje.
- Mogu, i kad odrastu, ostati djeca.
- Tad bi čovjek bio najsretniji.

Prijatelji ne bi prestajali uvjeravati majstora Tegobu da griješi, da se njegovi sinovi ne mogu veseliti i zabavljati drugačije nego i ostala djeca, ali je on ostajao neumoljiv – ona prava, prijeka, žestoka uskočka narav.

No prijatelji su nastojali saznati zašto Tadija toliko zazire od nogometne lopte, I on je onda, na njihova navaljivanja, objasnio.

Pričao je:

– Bila je nedjelja, poslije podne, davno, vraćao sam se sa posla, išao sam da gledam jedan napušteni majdan, u kome je bilo još dobra kamena, kad najednom prosviraše i projuriše pored mene, drumom, kola hitne pomoći: čudio sam se šta je. Odmah su mi odgovorili: voze čovjeka u bolnicu. Šta mu je? Kažu: slomio nogu. Gdje? Na nogometnoj utakmici. Pa zar se tamo noge lome? – pitao sam. – Ih, može i glava. Eto, od tada. Ne dam, loptu ne dam!

Dok je to pričao, Tadija bi se ponekad uhvatio za svoju desnu nogu, koja je bila povrijeđena kamenom stijenom i na koju je stalno hramao, i sigurno mora biti da ga i taj njegov slučaj i slučaj tih kola hitne pomoći sa povrijeđenim fudbalerom – stalno opominjao i podsjećao na nezgodu.

No Dom i Kam nisu bili u stanju shvatiti zebnju i strepnju svog oca, njegovu zabrinutost, njegov nespokoj, kao što, s druge strane, ni on nije mogao razumjeti, njihove, dječje i dječeačke male, sitne radosti i uzbuđenja na fudbalskom igralištu i oko njega.

I pošto bi otac ostajao tako tvrd, njima ne bi preostajalo ništa drugo nego da, krijući, ščepaju svoju krpenjaču, pa se prokradu na igralište i otpočnu svoje omiljeno natjecanje u izvođenju udaraca sa šesnaest metara.

A majstoru Tegobi ne bi preostajalo ništa drugo do da se potuži i rodbini na neshvatljive i njemu čudne želje svoje djece:

– Ali, zamislite, molim vas, bolestan sam, evo, nabolovao sam se ovog ljutog bijelog svijeta, nogu ovu nesretnu imam kao i da je i nemam, i nekako je vučem za sobom, dosta sam sretan i s djecom i sa cijelom obitelji, samo... samo da nije tog prokletog nogometa...

– Igra, moj Tadija!

Na to bi on zaškripao zubima:

- Nije igra, nego kuga!
- Svi danas igraju...
- Ludorija nad ludorijama.
- Vrijeme, moj majstore.

- Đavo, đavo...
- Vrijeme donosi, vrijeme odnosi.
- Neka ga vrag odnese.
- Vrijeme?
- Nogomet.
- Odnijeće. Kad mu dođe vrijeme.
- A kad će doći?
- To se ne zna. Kako je došao, tako će i...
- ... otići. Ali kad?
- Kad nas nestane.
- E, onda nek i gora zlato rađa.
- Možda će i rađati...
- Ah, da nemam ove djece...

Gosti su ga uvjerali da je to obična, prolazna bolest, ta igra, koju mora odbolovati svako djetinjstvo, i da to sve nije ništa u odnosu na njihovu nadarenost i budućnost, koja će biti više nego blistava, posebno ga podsjećajući da je i čuveni kipar Ivan Meštrović iz isto tako jednog siromašnog, pustog kraškog mjesta kao što je i selo porodice Tegoba.

Isprativši goste i zahvalivši im se na posjeti i na lijepim riječima za njegove sinove, Tadija bi odmah, mada probadan kostobolnim žigovima iz svoje ozlijeđene noge, sjedao za kamen i obrubljavao osnovne crte, tako da bi Dom i Kam lakše mogli ispisivati slova, minijaturne likove, inicijale i ostalo što je ko poručivao, ili želio da mu se nađe na spomeniku, iznad ili ispod imena.

Spuštao bi se već i sumrak i stropoštavao se, s Prodora, u Dubravu, samo je vrh još uvijek izgledao svijetlosiv kao da ga se mrak i ne tiče, a Doma i Kama još nije bilo da dođu.

Kad bi izgubio svako strpljenje i kad bi se mrak počeo zavlačiti i pod zaspalo kamenje, Tadija bi dojurio na malo igralište, dugo svega dvadesetak metara, i zatekao bi ih u žučnoj prepirci: omjer primljenih i postignutih zгодitaka bio je jednak, i sad nisu znali na koji način da riješe današnje takmičenje.

Čim bi ugledali oca, koji se teško kretao, hramljući i oslanjajući se na štap, najedanput bi umukli.

Potišteni i postidjeni, hitno bi krenuli kući, a Tadija bi za njima siktao kao otrov:

– Opet ta ciganska posla!

I, tako, kao smjena dana i noći, zahvatala je i držala u neizvjesnosti Tadiju Tegobu neviđena okretnost i umješnost njegove djece u "razgovoru s kamenom" i isto toliko snažna, urođena, reklo bi se, ljubav prema fudbalskoj igri.

Također, za razliku od ostalih dječaka svoje dobi, Dom i Kam su pokazivali izuzetnu hrabrost i spretnost kad bi njihovom ocu, njihovoj obitelji, ili njihovom poslu zaprijetila kakva opasnost.

Posebno su bili odvažni u susretu i u sukobu sa zmijama.

12.

Još od Tadijinog rodnog sela Morašnice, a možda čak još i od uskočkog Senja, pa sve do ovog posljednjeg boravišta, u Dubravi, pod Prodorom, Tadiju Tegobu je, pored ostalih nedaća i zlih udesa, stalno, kao sjenka, pratila opasnost od zmija otrovnica.

Tadija nikad nije zaboravio i stalno je prepričavao, kako je kao dječak, kad je prvi put bio otišao iz svog sela, došao u smrtnu opasnost. Vraćajući se kući, skrenuo je pored puta – bio ga je povukao svojim opojnim mirisom vrijesak pun pčela, i htio je nabrati jedan svežanj i ponijeti kući u svoju Morašnicu, gdje je od suše sve bilo spaljeno i sažeženo, ali je, berući bilje reskog i štedrog mirisa, "probudio" iz sna zmiju koja je bila spletena oko stabljike i tu drijemala na opojnom poslijepodnevnom suncu. Tadiju Tegobu je, kao dječaka, pratila sreća, jer je zmija, kad je on, ne vidjevši je prethodno, malo "očešao" rukom, samo učinila:

"Puh-puf!" i još jače se obmotala oko vrijeskove stabljike.

Tegoba je odskočio kao oparen vreloom vodom, za trenutak mu se zanesvijestilo, zateturao je, srušio se od straha, usta su mu se sva slijepila, koljena zadrhtala, a ruka se zgrčila od naglog trzaja. Zvao je, ali nikoga u okolini nije bilo.

Samo je sunce i dalje nemilosrdno sipalo svoju vatru iz neba.

Onda je ščepao jedan, prilično velik, kamen, podigao ga, osmotrio za trenutak, nanišanio, mada je to bilo uzalud i smiješno, jer su mu ruke drhtale, svom snagom udario po žbunu vrijeska u kome je šištalala otrovnica sa crno-bijelim šarama po leđima, i odmah se dao u bijeg.

Okrenuo se tek kad je čuo šištanje i ciku iza sebe, i imao je šta i vidjeti: zmija je krenula u potjeru za njim! Više nije bilo vremena za promišljanje i za odlučivanje – ponovo se dao u vratolomno bježanje.

Dok je bježao, sinule su mu, kao munja, samo dvije misli koje je čuo od starijih: da zmija nikad ne napada prva, i, drugo, da postoji zmija kojoj niko živ ne može umaknuti, koja se, u sukobu sa čovjekom, ne povlači pod kamen, nego se naprotiv, daje u potjeru za njim i koja se, stoga i zove tjeralica.

U svom ludom bježanju, kao što se bježi samo ispred kuršuma da se spase živa glava, u tom lomljenju niz kamenje i neprohode u pravcu svog sela Morašnice, Tegoba se više instinktivno nego što je to sam želio okrenuo i vidio ono što je do tada mogao samo sanjati: zmija se ljeskala u zraku, i on je duž njenog tijela vidio ne samo crno-bijele vezove i šare nego sve dugine boje. A kako je jurila za njim – to je posebna priča! Ako je put bio ravan ili posut sitnim kamenjem, onda je kao šilo vijugala desno-lijevo i hitro osvajala stazu, a kad bi naišla na visoko kamenje, propela bi se, posadila na rep, ugnula do tla i, u snažnom zaletu, preskakala na drugi kamen, i tako redom.

Na domaku Morašnice naišao je na pastire, koji, u prvi mah, nisu mogli ustanoviti šta mu se dogodilo, zašto je tako sav u znoju, prestrašen, jer Tegoba od straha i iscrpenosti nije mogao ni progovoriti. Kad su ga polili vodom, on je jedva izustio:

– Zmija!

– Jao! – zavikali su pastiri i odmah ga počeli svlačiti: košulju, čarape i ostalo, želeći što prije pronaći ranu, i učiniti ono što se u takvim slučajevima čini, ispiti otrov iz rane dok se još nije razlio po cijelom tijelu ili vatrom oprljiti ranu da se tako i otrov sprži. Ali Tadija je, više rukama nego glasom, govorio:

– Ne! Ne!

– Je li u ruku?

– Ne.

– U nogu?

– Ne...

– Pa šta je onda bilo?

– Potjerala me.

– Odakle?

– Zaboravio sam.

– Šta si joj radio?

– Brao sam vrijesak, i...

– Šta je onda bilo?

– Bacio sam kamen.

– Jesi li je ranio?

– Ne znam. Ništa nisam vidio...

Pastiri su tada zaključili da je zmija već morala stići, čak i prestići Tegobu, samo ako nije ranjena, u glavu ili u kičmu, jer kad se ona posadi na rep i počne premetali s repa preko glave, ne može joj ni konj u trku pobjeći.

– Da se pripremimo za obranu? – govorili su oni među sobom.

– Da zapalimo vatru?

– Ali s koje će strane udariti?

– Šta da učinimo?

– Zvaćemo u pomoć.

– Koga?

– Cijelo selo.

– Protiv jedne zmije?

– Ko zna koliko ih je.

– Tako je. Ne živi ni zmija sama.

Tada se Tegoba prisjeti da je na putu, ako ga sjećanje ne vara, zamijetio još tri kornjače.

– E, onda je u redu! – povikaše pastiri, jer su vjerovali da zmija i vrana moraju stati kad im kornjača prepriječi put.

Tadija Tegoba je tad lakše i sigurnije disao. A nešto slično kao i njemu desilo se, naravno mnogo godina kasnije, i njegovim sinovima.

13.

Tadija je tragao, u kršu, za jednim dosta dugim kamenom, koji je onaj pravi "živac" kamen, koji nisu načele svojim zubom ni kiše, ni sunčane žege, a ni zub vremena, i iz koga se može isklesati široka vratnica za porodičnu kuću i porodični natpis.

Kad je naišao baš na onaj koji mu najviše odgovara i za koji je vjerovao da će biti podesan za obradu, ostavio je Doma i Kama da "čuvaju stražu", da se, kasnije, lakše zna vratiti, jer se u sivilu i monotoniji krša sve to lako zagubi. Pored toga, dao im je u zadatak da oko kamena, izokola, polako raščičavaju ono sitno kamenje, a on sam je otišao da potraži jednog radnika koji će mu pomoći "izvaliti" kamen i iskotrljati ga do drumu.

Dom i Kam su se odmah dali na posao.

Najednom, dok su izbacivali kamenje, začuli su isprekidano šištanje.

Najprije je zavikao Kam:

– Stoj, nešto se čuje.

Zastali su, osluhnili.

– To nije zmija.

– Nije.

– Miš glodar?

– Pobjegao bi.

Zgledali su se. Nisu znali šta da čine. Čim bi počeli zvektati kamenjem, opet bi se začulo prijeteće šištanje.

Nisu imali skoro nikakvog alata. Bili su golih ruku.

Poizmakli su se, odlomili jednu podužu granu i nastavili roviti kamenje. Tad je šištanje postajalo sve snažnije.

– Ovo je kuna – rekao je Kam.

– Kunica?

– Da, ona životinja što se od nje, kad je lovci ubiju, dobije lijepo krzno.

– Nije. Ne može ona ovako duboko.

– Prepala se.

– Od nas?

– Možda je mislila da su lovci?

– Eh, da sad imamo psa.

– Ne može ni njegova njuška duboko.

– Nanjušio bi je.

– Znao bi tačno šta je: zmija, kuna, štakor...

– Da imamo psa.

Ipak, nastavili su i dalje raščičavati sitno kamenje, ali šištanje nije prestajalo.

Tad su se prisjetili jednog lukavstva. Nabrali su i nakupili suhog granja, lišća, trave i mahovine, napravili krug, kao vijenac, oko onog mjesta odakle je izbijalo šištanje, dodali još

tome kada, suhe goveđe balege, koja, kad gori, daje oštar i nepodnošljiv miris, i sve to zapalili.

Mislili su šta god bilo, zmija ili štakor ili kunica, mora početi bježati.

Tako je i bilo.

Čim se počeo rasprostirati neugodan miris i lizati plamen, najednom se samo kamenje uskomeša, a ispod kamenja nešto kao dobro sasušeno i svjetlucač šumski panj.

Kroz dim i plamen, u prvi mah, nisu dobro odmah ni primijetili da su to zgužvane, spletene zmije. Cijelo klupko zmija! Ali tako spletene da se ni same nisu mogle odmršiti. Kao da im je bilo zima, kao da su zavezane u čvor!

Kam se uplašio. Zadrhtao je:

– Bježimo!

– Vatre! Još vatre! – vikao je Dom. Ali Kam su drhtale ruke.

– Loži... Još jače, da ih spalimo.

Hvatali su što god im je došlo do ruku i bacali u vatreni обруč, u prsten koji je bio na sve strane oko zmijskog gnijezda.

– Bježimo! – opet je vikao Kam.

– A ako one za nama?

– Kako?

– Na nogama.

– Zmije nemaju nogu.

– Sad bi se vidjele. Zmije pužu.

– Imaju, ali ih kriju.

– A da se počnu uskakati?

– S repa na glavu – pa odskok!

Odmah su shvatili da ih, te iznenadne opasnosti, samo vatra može spasti, pa su sve jače ložili vatru.

Zmije su bile kao pijane: nisu znale na koju će stranu, i tako su sve stradale.

Ali skoro i nagorjele, crne kao drvo kad sagori, one su se izvijale, i njihova već polumrtva tijela pravila su kolute, lukove, propnje, odskoke.

No to su bili posljednji trzaji.

Kad je vatra splasnula, počeo se širiti neugodan zadrž: pečeno zmijsko meso. Dom i Kam su likovali. Rekao je Dom:

– Zašto si se bio uplašio?

– Bilo ih je mnogo... a sve crne.

– Činilo ti se; nisu crne.

– Samo je jedna bila bijela.

– Varaš se. Sve su bile crno-bijele.

– Vidiš, i zmije se boje vatre.

– Vatra je jača i od zmije.

– I od vuka. I od orla.

– I od čovjeka?

- Ne, mi smo najjači.
- Samo da se nismo uplašili...
- I kad radimo složno.

Ali to još nije bio završen posao, niti dobijena bitka.

Na pepelištu, ili oko kamena iz koga treba isklesati neki fin, lijep oblik, kakav mogu stvoriti samo klesarske, kamenorezačke ruke, ostali su i zmijski kosturi. A ništa nije tako opasno kad ubode ili lovca ili putnika u kršu kao zmijska kost.

Zato je pred njima stajao još jedan važan dio posla. Trebalo je u duboki otvor među stijenama, u taj procijep, gdje nikad neće doprijeti ljudska noga i papak neke domaće životinje, sasuti cijelo pepelište što je ostalo iza lomače gdje su spalili zmije.

Ali kako? Rukama ne smiju. Ići po lopatu – bilo je daleko. A mogao je svakog časa dunuti vjetar i rasuti i pepeo i sitne koščice po kršu.

Nije bilo mnogo vremena za odluku. Poizmakli su se, pogledali svud oko sebe: kamen, go, siv pust kamen.

Slučajno, pogled im je pao na jedan osušen hrast koji se ljuštio – kora mu je otpadala.

Sinula im je misao: odlomiće koru, koja je na nekim mjestima široka kao lopata, pa će njome nagrnuti pepelište sa zmijskim kosturima i prosuti ga u duboku jamu, među rascijepljene stijene.

Kam je rekao:

– Eto nam lopate.

Dom se s nevjericom smijao:

– A držalo?

– Naše ruke.

– Ne bojiš se? Zmije...

– Sad su izgorjele.

– Ti im vjeruješ?

– Kome?

– Zmijama.

– Kad su mrtve? Šta mogu?

– A zubi?

– I oni su mrtvi,

– Varaš se. Zub ne može izgorjeti.

– Može otrov.

– Može i gvožđe.

– Pa šta to znači?

– To znači da gvožđe, kad izgori, postane još jače.

– Misliš da još ima otrova?

– U zmijskim zubima?

– Još ključa.

– Ti se bojiš?

– Strah me.

– Ne bojiš se, ali te strah!

Sve je to bilo kazano više u šali. Ali sad je trebalo prionuti na posao.

Odvalili su dobar komad hrastove kore, i njom malo-pomalo počeli natrgati i raznositi pepelište lomače u kojoj su zažegle zmije. Ubrzo sve je bilo posvršavano.

Kad je stigao otac, nije se mogao načuditi i nadiviti svojim sinovima.

I, naravno, to se često ponavljalo. A nije to ni bilo ništa izuzetno, taj rat sa zmijama, jer čovjek koji živi na kamenu, i – još više – čovjek koji, kao majstor Tegoba, živi od kamena, to može uvijek i očekivati.

14.

Tako su, uz svog oca, slijedeći njegov posao, njegov zanat, i njegovi sinovi veoma brzo stekli ugled, poštovanje i dobar glas u tom kraju.

Prosto, nije bilo dana da se neko Tadiji Tegobi, na ulici, u radionici, u slučajnom susretu ili ma gdje, ne požali na svoje obiteljske prilike, posebno na poslušnost i učenje djece, hvaleći i odajući pri tom svako priznanje njegovim sinovima, Domu i Kamu, koji su pored odličnog učenja u školi, podnosili skoro sav teret očeve kamenorezačke radionice, i, na taj način, ne samo izdržavali, još kao djeca, sami sebe, a dobrim dijelom i svoje roditelje, već su čak ponekad nešto slali bližnjima u Morašnici, i tako pomagali neke od ostalih Tegoba, koji se u tegobnom svijetu nisu baš najbolje snašli.

I skoro redovno su Tadijino zadovoljstvo i radost bili pomućeni čim bi se sjetio opasnosti koja bi, kako je on strahovao, jednog dana mogla potpuno okrenuti pamet njegovoj djeci i sasvim ih baciti na nogometno igralište, a tu, možda, u slučaju povrede ili kakve nezgode...

Ta zebnja nikad nije mogla napustiti Tadiju Tegobu, jer su njegovi sinovi jednako začuđivali i iznenađivali svijet svojim pretjerano preranim savlađivanjem klesarstva i primijenjenog kiparstva, kao i napredovanjem u prodore i tajne, i čudi, nogometne lopte.

Pa i onda kad se rat, neočekivano, svom svojom težinom oborio na Plavnik i okolinu, i kad je mora pritiskala na sve strane, a jauci i plačevi odjekivali nebom kao strašne poplave, majstor Tegoba je neprestano cvokotao nad sudbinom svojih sinova u nezapamćenom vrtlogu.

Istina, posla je svakim danom bilo sve više; nadgrobne spomenike, epitafe i reljefe naručivali su čak i mlađi ljudi, jer je svako strahovao da iz rata živ neće izići i želio je da bar ima znak njegovom životu, i zapis i oznaka njegovom "vječnom boravištu".

Tadija je pokušao odvrćati mlade ljude da još na to ne pomišljaju:

– E, jaka je kobila ljudski vijek...

– Ali i kobila jednom krepa! – odvrćali su oni majstoru.

I to bi bio samo povod da se zametne razgovor, kome ne bi bilo kraja:

– I narod je jaka mazga, pa...

- ... vidiš šta mu se sve događa.
- A smrt nema očiju.
- Nikad ih nije ni imala.
- U ratu pogotovu.
- Ako se bude ginulo, neće biti razlike.
- Hoće.
- Kako?
- Lijepo. Ako udari kuga, i glad...
- Sve će poharati?
- Neće.
- Koga će poštediti?
- I glad, i kuga, i... smrt... imaju svoj veliki i mali češalj.
- Pa samo češljaju?
- Samo vuku. A male ribe, mali i sitni ljudi uvijek izmigolje.
- Nije ovo vrijeme za mudrovanje nego pustimo čovjeka da radi, da nam izrađuje epitafe i inicijale u kamenu, da se sutra zna da smo nekad hodali po ovoj jadnoj i crnoj zemlji...
- Baš si ga mudrac!
- Koliko je ljudi hodalo!
- Koliko ih se rodilo.
- A oni što su poginuli u ratu?
- I oni su hodali.
- Pa, koliko ih je hodalo?
- Onoliko koliko ih je bilo u životu.
- Baš si ga mudrac!
- Tada bi se umiješao majstor Tegoba i smirivao prepirke i zadirivanja među ljudima:
- Ima kamena dovoljno.
- A hoće li biti ruku?
- Dok je glava, biće kapa! – odvratio bi Tegoba.
- Ima glava, nema kapa.
- Koja nema kapu i ne treba joj!
- Šališ se s nama, majstore?
- Šalite se vi sa mnom.
- Kako?
- Pričate koješta.
- Strah nas je ove ratne oluje.
- I mene je strah.
- Oluje?
- Ne. Bojim se vihora.
- Isto je.
- E, pa i ja kažem isto je. I meni kao i vama.

- Ti si majstor, znaš šta radiš.
- Ako pogriješim? Šta onda?
- Popravićeš.
- A da bude kasno?
- Ko god dođe, i što god se desi – majstoru će biti dobro.
- Ako budem slušao.
- E, pa, razumije se.
- Ali, ja ne razumijem. Neću svakog da slušam.

Ljudi koji su majstoru Tegobi dolazili da poruče izradu natpisa, datuma i godišta rođenja u kamenu, nisu se nikad mogli složiti između sebe kad bi započeli razgovor, kako su to oni govorili, o vihoru ili oluji rata koji pustoši svijetom. Jedino kad bi Tadija stavio tačku na svu prepirku i na zadjevice, ljudi bi se utišali, razišli i krenuo svako za svojim poslom.

15.

Kad bi, uvečer, Dom, Kam i njihova mala sestra Rona polijekali, Tadija bi do dugo u noć ostajao, sjedeći s Barbarom.

Trebalo bi, obično, da se dogovore ili da riješe da li i dalje klesati natpise i epitafe, što je oduzimalo mnogo vremena, a donosilo malo koristi, pogotovu kad je to trebalo urezivati u kamen sa malim razmjerom i još manjim promjerom. Jer nije se jednom desilo da tek što nije završio posao, a kamen, ta kamena ploča na kojoj je uklesana šara, vez, datum ili neki značajan porodični događaj, neočekivano popuca, i onda – sve iznova.

No kad bi ostajali sami, teško bi progovarali, više su se sporazumijevali šutnjom.

Barbara je strahovala za njihov dalji život u vremenu kad ljudski život sve više postaje ništa.

Jednom je rekla svom mužu:

- Eto, posla koliko hoćeš, sve nekako ide, a dokle će ovo, to niko živ ne može znati.
- Koje?
- Ovaj metež među ljudima.
- U svijetu?
- U svijetu i u nas.
- Tiše, čuće nas djeca!
- Nek slušaju. Bolje da čuju od nas nego od drugih.

Među njima bi, tad, nastala duboka šutnja.

Opet bi počela Barbara:

– Eto, sve mi se čini da bi najpametnije bilo da i nama izradiš jedan kamen, na njemu uklešeš godinu i mjesto rođenja... i ostalo... pa da...

– Šta?

- Da imamo za svaki slučaj.
- Kapetan posljedni silazi s broda, a majstor... recimo, obućar, sebi najposlije napravi obuću... Znaš li ti šta govoriš?
- Znam. Sav ovaj naš posao na dobro izići neće.
- A ko to može znati?
- Čini mi se.
- Meni se čini drugačije.
- Neko ore zemlju, neko kopa rudu, neko gradi mostove ...
- ... neko podiže vinograde, neko tvornice, a ja šaram slova po kamenju i to prodajem ljudima... za novac...
- Treba misliti na sutra! – bila je uporna Barbara. – Svašta se danas dešava.
- Mislim koliko mogu – odvratio je Tadija.
- Treba još više.
- Nema koristi.
- Pogledaj svijet oko sebe.
- Što više gledam, sve manje vidim.

Barbara je opet predlagala Tadiji da izabere lijep, bijel kamen u koji se lako daju urezati njihovi likovi, slova, godina rođenja, da to iskleše i da ostavi u stranu, kao oporuku, kao amanet u slučaju da im se što nepredviđeno desi, da ih ratni vrtlog prije vremena, kako je ona govorila, "pomete sa zemlje", na kojoj su i onako preživjeli težak i oskudan život.

- Zar to nije slutnja? – pitao je Tadija.
- Treba se pripremiti.
- Za kuda?
- Za odlazak.
- Pripremljeni smo.
- Ali nismo vični... A život se neprestano okreće...
- Jedni odlaze, drugi dolaze.
- Treba se naviknuti. I treba znati da nismo sami... Život teče!

Tadija bi zastao, povukao dim iz svoje zamotane cigare, zagledao se u daljinu, pa nastavio:

- A kako ćemo čuvati "kamen"?
- Od koga?
- Od svoje djece.
- Nema razloga.
- Ima. Oni su mladi. Treba da se raduju.
- Ali i da spoznaju život. Treba im sve reći.
- Kazaće im se samo.
- Nešto treba i od nas da nauče.
- Ne treba ono najgore.
- A šta je najgore.

- To da će nas jednog dana izgubiti.
 - Pa to i onako znaju. A da i ne znaju...
 - Premladi su.
 - Danas se brže živi nego juče i više se zna, i više se želi znati, uostalom – ako ti smatraš, možemo...
 - Ne razumijem te?
 - Možemo svoj "kamen" sakriti.
 - Na kom mjestu?
 - Gdje god hoćeš. Širok je krš. Ali – mislim da nema razloga...
 - Zašto?
 - Zato što smatram da su naša djeca dosta pametna i da treba, i da mogu da znaju isto koliko i mi, i sve što i mi. Rat je, zla vremena i nesreća nikoga ne pita za godine...
 - Ko zna koliko će potrajati rat?
 - Čovjek ništa ne zna. A svašta očekuje. Isklesaćemo "kamen", pripremiti ga, i gotovo...
 - Nek se i sutra zna, ako neko poslije nas ostane, da je tada i tada... u tom i tom mjestu... od tada i tada... tako i tako, već ćemo se o pojedinostima dogovoriti, živio taj i taj čovjek, da je prevrtao kamenje, urezivao slova, ljudske likove, križeve, epitafe, tužbalice...
 - Da je bio i da ga više nema...
 - Kao što su bili oni prije njega, i kao što će biti oni poslije njega, i kao što ih, opet, jednog dana neće biti...
 - Eto ti... čovjek je kao krhka grančica!
 - A ponekad i kao hrastovo deblo...
- Na ove posljednje riječi oboje se, u jedan glas, nasmijaše.

16.

Rat je već plamtio punom snagom. Odsvuda iz zemlje, i iz svijeta dolazile su samo loše vijesti. U Plavniku je život postajao sve teži, sve nesigurniji.

Zato je majstor Tegoba bio prisiljen da sve više i češće razmišlja o svom vlastitom "kamenu", kako su on i njegovi naručioc i najradije nazivali nadgrobne spomenike i kamene ploče u čast ili zahvalnost podignute. Samo Tadija nije imao s kim da se posavjetuje, nije imao kome da povjeri svoju tegobu koja ga tištala.

Slučajno, jednog dana navratio je kod njega jedan njegov stari rođak koji se već davno bio vratio iz pečalbe, iz Amerike, i živio svoje posljednje dane u rodnom selu Morašnici. Zvao se Martin.

Majstor Tegoba bio je neobično obradovan kad je ugledao svog rođaka.

- Dobro mi došao! – pozdravio ga Tadija.
- I tebe bolje našao! – rekao je rođak.

- E, nije prilika.
 - Bolestan si?
 - Nisam ja.
 - Nego...
 - ... nego svijet oko mene. Kuga!
 - Šta govoriš?
 - Zar ti ne vidiš?
 - Kugu?
 - Rat. Isto je.
 - Ah nije prvi ni posljednji u mom vijeku.
 - E, ti si se naživio života i nagledao svijeta.
 - Pa, kakva mi korist.
 - Znaš šta znači živjeti.
 - Kakav mi je život u tuđini!
 - Nisi bio gladan kruha.
 - Jeo sam ga sa suzama.
- Tadija bi zašutio kratko i opet se, odmah, počeo žaliti svom rođaku.

- Ne znam šta će s nama biti.
- Pazi djecu, i to je sve.
- A kako?
- Radi, radi... i ništa drugo.
- A vidiš kakav mi je posao.
- Neko i to mora raditi.
- A, eto, zapalo baš mene.
- Gore sam ja radio u Americi.
- Ne može biti gore.
- Može. U svojoj zemlji i smrt ti je lakša od života u tuđoj.

Tadija se nakašljao i oklijevao. Vidjelo se da se za nešto pripremao. Ali riječ mu je zapinjala u grlu.

- Nego slušaj, – rekao je – nešto bih te, otvoreno, pitao.
- Pitaj i zatvoreno i otvoreno! – blago se nasmijao njegov rođak.
- Vidiš, ja sam čovjek u godinama.
- I ja sam! – dodao je rođak.
- Vidiš, ja sam uz to i majstor.
- Kao i ja.
- Ali ja sam i hrom čovjek, i nikakva mi vojska, sigurno, ništa ne može, nego bojim se da cijeli grad ne plane jednog dana, pa šta onda? A htio bih da bar neko, poslije moje smrti, upamti da sam bio klesar i kamenorezac.
- I to čuven, i na glasu.
- Na vragu, a ne na glasu. Da sam bio, i gotovo. I da me više nema.

- Pa šta sad hoćeš?
 - Jednu ploču ili "kamen".
 - Pa zar to već nisi učinio?
 - Nisam.
 - Iz kakvih razloga?
 - Nisam na to ni pomišljao.
 - Mislio si vječno živjeti.
 - Majstori nikad ne misle na sebe.
 - E, sad počni misliti. U Americi je tako.
 - To mi je i žena savjetovala.
 - Svako bi ti savjetovao.
 - Zar to nije ludost?
 - To je mudrost.
 - Klesati sam sebi "kamen"?
 - Misliti na svoju sutrašnjicu.
 - Teško mi to pada.
 - Onda ti ne vidiš šta se dešava u svijetu.
- Tadija je naglo zašutio. Rođak je samo klimao glavom.

17.

Iako se u sebi protivio, i stalno iznalazio nove razloge da ne poslušava savjet svog rođaka, iako je duboko u sebi vjerovao da ne može biti više nesreće koja bi zadesila njega i njegovu obitelj, jer je držao da je dovoljno to što je ostao hrom, što je stalno bio prisiljen da se premješta ispod jednog barutnog magazina do drugog, Tadija se ipak, jednog dana, odlučio na posao, ali tiho, tako reći tajno, da niko ne zna.

U brdu, u kršu, daleko od kuće i radionice, pod vedrim nebom, otcijepio je iz velikog kamenog bloka jednu dosta dugu ploču, obradio je, izglačao, obrubio, klesao je krijući od svojih sinova.

Dugo je smišljao šta, i kako, da ureže. Koja slova, kakve misli, kakve poruke.

Da li da na kamenu napiše i oporuku? Ili samo ime i prezime, dan i godinu rođenja i još... Šta još?

Konačno, riješio je i uklesao najmanje što je moguće riječi i znakova.

Urezao je ovo: Ovdje počiva u miru boljem obitelj... nastradala zajedno sa ostalim svijetom u ratnoj oluji.

Ono mjesto gdje je trebalo staviti "klesara Tadije Tegobe" ostavio je za svaki slučaj prazno, bojeći se da ko ne pročita i da se o tome ne pronesu glasovi po Plavniku i okolini.

Nešto kasnije, videći kako prilike postaju sve teže, majstor je uznapredovao za jednu

riječ, dodao je još: klesara, tako da su sad ostale samo dvije riječi pa da spomenik koji podiže sam sebi bude gotov i potpun.

Za cijelo vrijeme, dok je radio na tom malom i skromnom spomeniku, krio se kako god je znao i umio od svojih poznanika, od svoje djece i od okoline.

"Kamen", naravno, nije ni pomišljao donositi u svoju kuću ili u radionicu, nego ga, dobro skrivena, ostavio u sivilu krša gdje ga je teško bilo i pronaći i opaziti.

No i da ga neko i pronađe, ništa se ne bi doznalo, jer na nadgrobnom spomeniku nije bilo imena ni prezimena.

18.

Bile su prošle prve dvije godine velikog svjetskog rata, kome se još tada nikako nije mogao sagledati kraj.

Iz dana u dan, eterom su stizale nemoguće i nevjerovatne vijesti. Čovjek je mogao samo drhtati kao prut.

No sasvim neočekivano, i tajno, ne putem etera, nego od usta do usta, u četiri oka, između četiri zida, potekoše među Plavničanima priče: kako se "zamrzao" front, i na Istoku i na Zapadu, kako niko ne napreduje ni za korak, kako ni najmoderniji topovi ni avioni ne mogu ništa, pa da se sad i jedna i druga zaraćena strana baca na usavršavanje bojnih otrova i proizvodnju dotad nepoznatog oružja – raketa.

Naročito su bili nepovjerljivi stariji ljudi i stari ratnici. Doduše, znali su za bojne otrove i za njihovu razornu i uništavajuću moć kad kanu na ljudski organizam, ali nikako nisu mogli shvatiti da postoje takva tehnička dostignuća koja omogućuju da tane ili bomba lete iz jednog grada, ili pak iz jedne zemlje u drugu, a da ih ne nose avioni ili da se ne izbacuju iz topovske cijevi.

Starci su govorili:

– Ne leti ni tica koliko hoće...

– Nego dok se ne umore krila.

– Pa tada stane i crkne.

– A ne da leti, samo od sebe, topovsko đule. I da onda ubija. Jok!

– Kažu da su te rakete kao bombe što same lete.

– Onda su to avijuni?

– Šta reče? Avijuni?

– Nego šta! Kako će bomba letjeti? To je težina. Kao i kamen.

– E, braćo draga, i te laži: da kamen može plivati po zraku kao ptica.

– I to kao soko.

– E, nikad se više nije lagalo nego danas!

– A i neće akobogda.

- Mi ćemo u zemlju.
 - Bolje i u zemlju nego da živimo u ovakvom vaktu.
 - Vrijeme kule niz kotare gradi...
 - Ne gradi, jadan, kule nego vruga...
 - Ih, da lete avioni i nose bombe, to vidim, i to je istina, ali da bomba leti iz grada u grad, sa fronta na front – e, to je debela laž.
 - Varka i laž valjaju nekad u ratu više nego oružje.
 - Ali i laži imaju granice.
 - U laži su kratke noge.
 - Došao kijamet pa, eto ti...
 - Kako je došao – tako će i proći.
 - Nas neće biti.
 - Nastradaće ova jadna mladež.
 - Ja ne vjerujem u to što se priča.
 - Laže se i dolaguje!
- Za to vrijeme iz klesarske radionice mogli su se čuti samo žustri i odmjereni udarci čekića i dlijeta.
- Radilo se na smjenu.
- Kad bi otac izišao da se odmori, dlijeta i čekića prihvatili su se njegovi sinovi.

19.

Međutim, ne prođe dugo vremena, a u Dubravu, pod Prodorom, nedaleko od Tadijine kuće banu prava šuma od uniformi, i, dan za danom, počеше tu osvanjivati kamioni, bušilice, kompresori, a svud naokolo bodljikava žica.

Dubrava ostade pusta. Od tada niko više ne dođe i ne naruči od Tadije bilo kakav "kamen" ili spomenik. Sve kao da se uvuče u sebe i zamrije.

Tadija Tegoba je proživljavao teške trenutke. Samo bi ponekad odgegao u grad. A tamo ga niko nije rado primao.

Opažao je da ga ljudi gledaju nepovjerljivo, sažaljivo, prijekorno. Nekako, kao da mu nešto žele reći, ukoriti ga, opomenuti, ali ne znaju kako.

Prolazile su sedmice za sedmicama, sve dok jednom, u gradu, ne sreće svog starog prijatelja, nadničara, sad potpuno iznemoglog čovjeka zvanog Raul. Bio je nekoliko decenija u Južnoj Americi, i tamo je, pored nekoliko ožiljaka i ogrebotina, dobio i nadimak, koji je, za uspomenu, donio nazad, sa sobom, u Evropu, u svoju zemlju, i u svoj zavičaj.

Raul se čudio:

– Šta je tebi, Tadija?

Majstor Tegoba ga gledao, također, s čuđenjem. Raul je nastavljao:

- Hodaš li ti ovom zemljom ili te oblaci nose?
 - Vidiš kako hodam.
 - Na štakama! Ali ne mislim na to.
 - Noga me sve više pobolijeva.
 - Nije sad u pitanju noga.
 - Nije mi ni ova druga dobro.
 - A kako ti je glava?
 - Zašto me pitaš?
 - Zato što vidim da dobro ne vidiš.
 - Pa onda me pitaj za oči.
 - Oči su u glavi.
 - Prijatelju, Raule... ti se smiješ mojoj nevolji.
 - Nevolja nam je zajednička.
- Sjeli su. Zapalili po jednu debelu cigaru. Pušili su šuteći.
- Raul je prekinuo tišinu:
- Vidiš li ti išta oko sebe?
 - Kakva mi korist što vidim!
 - Meni se čini da ne vidiš.
 - Meni se pak, čini da je svejedno.
 - Miriš se sa sudbinom?
 - Šta ću svom jadu!
 - E, kad bi to bio samo tvoj jad – ne bi se tako ni zvao.
 - Jad je jad – čiji god bio.
 - Ostavimo sad to... Nego: znaš li ti šta radi ona vojska u Dubravi?
 - Oko moje radionice?
 - Pod Prodorom... Oko tvoje glave?
 - Vojska kao vojska.
 - A one bušilice? Kompresori? Kamioni?
 - Bunker i neki, utvrđenja...
 - Pa čemu onda onoliko rovanje kao da će putovati u pakao.
 - Ja, brate, mnogo je materijala, i mnogo posla...
 - I ti misliš: za bunkere.
 - I za veća utvrđenja. Ludi posao...
 - A što baš u Dubravi?
 - Zato što je van grada.
 - Zašto onda ne prave oko barutnog magazina "Tras-bum"?
 - Kao da ja znam vojne planove.
- Raul se, zavrtjevši glavom, blago zahihotao:
- Zna cijeli svijet. A, eto, ti ne znaš.
 - Vojne planove?

– Zar nisi u Plavniku ništa čuo?
– Čuo sam, svašta.
– Na primjer?
– Ko bi sve popamtio...
– Ono što se o tvojoj koži radi.
– O mojoj radionici?
– Dubrave više nema. Piši: propalo.
– Opet vojska?
– Sam si vidio. Valja ti nekud seliti, moj Tadija.
– Kuda?
– Tražiti neko bolje mjesto. Vojska je došla – klesar treba da ode.
– Na koju stranu? – poskočio je Tadija.
– Lako ti je bilo prije pored barutnog magazina, sad su tek muke.
– Zar vojsci nije dosta jedan barutni magazin?
– Treba im sto i jedan. Ali nije sad riječ o tome. I nije sad u pitanju barutni magazin...
nego...

– Nego?
Majstor Tegoba je širom otvorio oči.
– Nego, – rekao je Raul – za Tegobe nema mira na ovom svijetu. Treba seliti! Hej...
– Pa cijelog života seljakam tamo-amu.
– E, sad moraš onamo.
– Pod barutni magazin? Tamo sam bio.
– Što dalje od Plavnika.
– Prema Senju?
– Možda i tamo. Jesi li otud došao?
– Moji stari.
– No, pa treba se vraćati. Vidiš da se i s tobom nešto dešava kao i sa mnom.
– Kako?
– Eto, ja u Americi, sve iz grada u grad, s građevine na građevinu, pa opet u svoj zavičaj, a Tegobe, u stara vremena, kao uskoci, iz borbe u borbu, pa opet u Senj, pa sad opet došlo vrijeme da i majstor Tadija, poslije toliko potucanja i proganjanja po svijetu, opet dođe u svoj pravi zavičaj...

Tadija se, naglo, ljutnuo i oštro pogledao Raula:

– Ti samo pričaš i pričaš. Daj kaži mi ako ima šta važno.
– Važno je! – poskočio je Raul. – Vidiš li da vojska buši tunele u Prodor?
– Vidi svako.
– A zašto će to, opet te pitam?
– Ne znam.
– Opet ti kažem: sprema se zlo...Sad će tamo, čim izgrade dovoljan broj tunela i podzemnih hodnika i skladišta, dovući bojne otrove.

– Bojne otrove? – Tadija nije vjerovao.

– Kažu da su već stigli.

– Pa, gdje su?

– Eno ih na stanici... To su ona burad i cisterne što su prekrivene vlažnim sijenom i što ih vojska čuva na stanici... Skladište je već tamo davno moralo biti gotovo. Zato se i radi tako užurbano, navrat-nanos...

– Uh, uh, majko moja!

– Tadija Tegoba je otirao znoj sa čela. Kao da nije mogao doći sebi.

Kad je vidio kako majstora oblijeva hladan znoj, Raul se pobojavao da Tegoba sve što je sad čuo ne ispriča, u strahu, svojim poznanicima ili slučajnim sagovornicima, pa ga opomenuo:

– Nikom o ovom ni riječi. A sam radi šta znaš.

– Sad ne znam ništa.

– Ljudi se snalaze svakako.

– A rekao si: nikom ni riječi.

– Jesam. Jer svi znaju. A prave se kao da nemaju pojma. Zato, šuti i ti, a radi svoj posao.

– I to su zaista bojni otrovi?

– Ne vjeruješ mi?

– Tek sam tamo, u Dubravu, bio preselio i podigao kuću, i radionicu, malu čatrnju...

– Rat je, i nikom se trud ne priznaje.

– Kad si ti čuo za ovo?

– Za bojne otrove?

– Davno. Čim je vojska stigla pod Prodor...

– A niko mi ništa ne govori...

Tadija Tegoba je gledao oko sebe – nije mogao da se snađe.

Raul je objašnjavao:

– Niko se ne usuđuje da ti kaže u lice, a kad god ti ko vidi djecu ili Barbaru u gradu, zavrti, sažaljivo, glavom: "E, baš nemaju sreće. Pobjegli ispod barutnog magacina 'Tras-bum', pa nagazili na zmiju – došli tačno u 'Dolinu suza'... eto ti čovjekove sudbine!"

– Kakvu "Dolinu suza"?

– Niko više ne kaže Dubrava, nego "Dolina suza".

– Zašto?

– Kad bi eksplodirao barutni magacin, čovjek bi, isto kao i grad, nestao za tili čas, a kad bi eksplodirale bačve i cisterne sa bojnim otrovima, i kad bi se ta mrka tekućina razlila po Dubravi, onda bi i Dubrava, i Plavnik i cijela okolica – bila samo jedna velika dolina suza. Čovjek bi umirao gušeći se u plaču i u ranama.

– Slušao sam ja o bojnim otrovima: čovjeku je dovoljno manje od kapi, pa da nestane.

– Nije tačno da nestane. Čovjek ostane, ali – sav u ranama, koje se samo šire i ne prestaju, sav u opekotinama!

– I baš su izabrali Prodor!

– E, to su vojni planovi. To niko ne zna.

- I Dubravu, u koju sam se ja naselio!
- A možda su oni planirali da se tamo nasele još prije tebe...
- Svašta, moj Raule...
- Čuvaj djecu i živu glavu.
- Eh, da nikad nisam micao iz svog zavičaja.
- Kasno je danas!
- Nije kasno mojim sinovima.
- Sinovi i onako ne idu nikad očevim stopama!
- Moji će ići.
- Postaće klesari i kamenoresci?
- To ili ništa.
- A imaju li volje?
- Imaju.
- Ide li im od ruke?
- Kao od šale.
- I zadovoljan si?

Tadija se počesao po potiljku, kao da je htio izraziti samo malu sumnju i ogradu od potpunog zadovoljstva:

– Jesam, ali – vidiš i rat. Stalno se selim, progone me kao kažnjenika. Nemam mira, a za majstora je važno da se usidri na jednom mjestu.

– Ništa to. Sad se čuvaj bojnih otrova.

Tadija se opet uhvatio za glavu:

– A bio sam na Dubravi ponovo podigao dom, i ponadao se...

Raul ga je tješio i upozoravao na opasnost:

– Sve će biti dobro... Samo ovo što smo pričali... nikom! Danas i zidovi imaju uši. Što si čuo – nisi čuo.

Raul mu je stegao ruku i poželio sretan put.

20.

Prodor je bio toliko visok
i plećat,
da je izgledao
kao da je
stup
na koji se oslonilo nebo
da tako životari i snatri.
Ali,

otkako su počela rovanja i prekopavanja
u njegovom podnožju,
uzdrhtao je,
i trese se kao prut:
njegova kamena rebra cvokoću
kao da u njegovoj
tamnoj i zagonetnoj
nutrini
počinju
orljati strašni vulkani.
Još prvih dana
mumlavo su zajaukale sirene,
prelomila se
staklena tišina
i eksplozija je
sparušila
i kao kap
udarila
ona nekoliko čempresa
koji se sad hlade
i venu
na suncu
proklinjući sav svijet
kao mrtvaci
koje niko neće da sahrani.

Rascvjetela se bodljikava žica tik uza samu kuću majstora Tadije Tegobe, i, premda im niko od vojnika ni riječi nije rekao, Barbara je bila prva koju je opet poduzela jeza:

Šta ćemo mi ovdje?
nekud se mora ići,
bježati odavde!
I te nijeme sivozelene uniforme,
i kamen koji su rovale,
i bojni otrovi
o kojima su se po gradu
širile najfantastičnije,
najluđe,
najčudesnije
najsurovije priče
koje je ikad,
još od dolaska Slavena na Balkan,

još od pojave na Plavniku prvih
vila i zmajeva,
koje je ikad... koje je ikad
moglo čuti uplašeno ljudsko uho –
sve je to, za Tadiju Tegobu,
bilo prekriveno
crnim
dubokim
devetostrukim
velom
tajne.

Dok su se u gradu Plavniku i u njegovoj okolini prolamali oblaci od prašine i pjesme tih istih vojnika, u to isto vrijeme, pod visokim Prodorom – sve je izgledalo satkano i saliveno od hladnog i muklog čelika.

Brujali su strojevi
jektalo kamenje,
i pištala,
zemlja
u
nebo
a ljudi su se kretali
i mimoilazili,
ne otvarajući usta,
kao da je riječ najveće
ljudsko
zlo
ili sramota ili
ruglo.

21.

Tadija bi zaposlio djecu, odredio im šta da rade, koji kamen da dotjeraju, a koji da počnu glačati, naoštrio im dlijeta, pozvao bi Barbaru i počeo joj objašnjavati:

- Eto, kako da ti kažem, sad će tu, u tunele pod Prodorom, dovući nekakav otrov...
- Za zmije? – Čudila se Barbara.
- Bojni otrov... Za borbu.
- Protiv koga?
- Ko zna protiv koga. Otrovi za borbu.

– I prosuće ga?
– Ne, čuvaće ga. Slušaj... Taj otrov... samo ga udahneš kao svjež zrak ili ga omirišeš kao lijep cvijet...
– Kao cvijet?
– Otrovi je opojan. Ti ne znaš da ćeš se otrovati... Ali najedanput se po tebi žive rane otvore, i – nema ti spasa ni života. Ali: ni da umreš tako lako!

Barbarine se oči šire:

– Ko će liječiti takve ranjenike?
– Nema tu lijeka.
– Pa šta će biti s ljudima?
– To što će biti. – Umiraće sve čovjek za čovjekom, dok...
– Pa to je smak svijeta.
– Nije! Kako smak? Mjesto da živiš – umireš, a dok god nešto radiš, to jest dok umireš – živiš. Samo živ čovjek može nešto raditi... umirati. Tako ti je.

Ponekad bi takav ili sličan razgovor prekinulo urlanje sirena, koje su opominjale da uskoro cijeli snopovi mina treba da ospu pakleni vatromet

iz kog će se

po nebu

prosuti

kamenje,

raspršati

zemlja

i razliti crni

oblaci

dima.

I cijeli taj posao,

to bušenje pod Prodorom –

izgledalo je kao

nabijanje

i

naduvavanje

otrovnih paklenih

pluća

koja će se u jednom određenom

trenutku

rasprsnuti

i proliti i

svoju krv

i svoj

otrov

na sunce
da ga ugase
i da ostane crno
i hladno
kao
grumen žara
poliven
vodom.

Tadija Tegoba bi tad napuštao kuću i radionicu i, zajedno s Barbarom i djecom, odlazio u Plavnik da čuje najnovije vijesti.

Gdje god bi se našao, na ulici ili kafani, svud bi se jednako lijepili za njega smolavi šapati:

- To je taj majstor što živi u Dubravi.
- A ne zna da je svako već odavno zove "Dolina suza".
- To su ti te budale, majstori i umjetnici, koji bježe od svijeta i žive u samoći.
- Ah, biće mu samoća kad mu jednog dana kuća osvane preplavljena bojnim otrovom...
- Lako je njemu: živi u "Dolini suza", a ne plače...
- Baš je ovaj svijet nepošten kad niko ovom hromom čovjeku ne kaže šta mu se u

Dubravi sprema...

- Kažu da su mu djeca rođeni kipari...
- To je u krvi svim Tegobama!

Onda je majstor Tadija zapao u jednu krčmu, mračnu i zagušljivu, gdje su se razbijale čaše, svjetlucale razne uniforme, pjevale pjesme na nekoliko jezika i zabadali u pod i sto noževi iz nekoliko zemalja.

U jednom kutu prepirali su se jedan još od noćasnje vožnje garav i podbuo željezničar i stari plavnički beskućnik i skitnica Erud.

Erud je vikao na sav glas:

- Plaćaj da Erud pije.

Uzalud su ga opominjali, on je nastavljaio:

- Plaćaj da vidimo šta je ko!
- Dosta ti je vina, Erude...
- Plavnu je vina Erud popio pa se nije umorio.
- Smiri se! – govorili su mu.

– Gledaj me, – nastavljaio je on – svako me psuje, svako me pljuje, svako me po glavi i po srcu tuče.

- I još će te tući! – dobacuje neko.
- Kao raspeti sam Isus na ovom svijetu.
- Dosta ti je pića, Erude.

Erud se cereka:

- Lijevaj, lijevaj ljute želje!

Erud skače iza stola, polupijan, samotan i ojađen, visoko širi ruke, dronjci vise na sve strane niz njega, i, onako žutih i rijetkih zuba, oštrih kosa prosutih u bičevima niz lice, duguljastog i mršavog nosa i pocijepane odjeće, sliči u toj krčmi na strašilo što ga u noći vjetar njiše na pustoj njivi.

Željezničar toči neko piće i salijeva ga Erudu, pola u usta, pola u njedra.

– Ne žali... ne žali, ne žali, pio bi Erud i benzin, i špirit i otrov! – grca taj tužni beskućnik, rakljast i oronuo.

Ali Erud ne prestaje, on i dalje samo traži da pije i da toče.

Neko u toj gomili dobacuje:

– Čekaj dok se u Dubravi otvori mehana!

– U "Dolini suza"! – dodaje drugi.

Zatim nastaje krš od glasova:

– Biće tamo besplatnog vina.

– Za svakog jednako.

– Ali ukidaće s nogu.

– Ukidaće i iz života!

– Neće biti ni pijanih ni trijeznih.

– Svi će biti kao majka zemlja.

– Svi će biti u zemlji.

– Ukoliko se ne raspadnu od rana.

– Ah, žive rane od živog alkohola.

– Biće žutog vina za Eruda.

– Za cijeli Plavnik...

– I za svijet.

– Erude, okani se djetinjarije.

– Uskoro, u Dubravi, biće besplatnog vina...

– Besplatnih mirisa.

– Napićeš se do grla, Erude!

Erud ponovo skače na noge, i, videći da ti što mu dobacuju misle na bojne otrove u Dubravi, kaže:

– Pio je Erud na stanici kad se istovaralo. I to iz one velike cisterne... A sve kažu da je u njoj smrt cijelog svijeta, taj otrovni plin...

– Od koga se krepaje kao od kuge! – dobacuju mu.

– Lažu, lažu... Kakva smrt. Što se meni ništa ne desi? Što Erud ne umrije, a? E, eh, svijeta nestati može, a mene... Eruda, ovog jada, ne!

– Tako je! – i već se deset ruku sručilo na Eruda. Neko ga tapše, neko ga u zemlju pritiskuje.

Tadija sjedi, sam, tužan, za jednim stolom i samo osluškuje.

Krčmar se razletio, trči između stolova, desno-lijevo, i sikće, ljut na Eruda, niz čije se dronjke cijedi vino.

Krčmar prijeti:

– Sve bi ovakve, gospodo, sve do jednog, trebalo povezati, pa otjerati u Dubravu, i napiti ih tim otrovom, pa da se više nikad ne otriježne. Nema za njih drugog lijeka!

Čim to začu, Tadija istrese na sto neku sitninu, stavi odozgo ispijenu čašu, i othrama na ulicu.

Ispred hotela, na domaku rijeke Plavne, i ivicom plavničkih ulica rasli su visoki platani,
zamišljeni
i zagnjureni
u
more
nebeskog
plavetnila,
pa su, u te teške ratne dane,
bili
jedina sidrišta
mira
i spokoja.

Gledano s otvorenih plavničkih ulica, podnožje visokog Prodora sličilo je na razgažen i izrovan mravinjak.

Dubrava se crnjela od kamiona, kompresora, drobilica, dinamo-strojeva, dizalica, glodalica, bušilica za mine, i podrhtavala je cijela okolica.

Našavši se na ulici, praznoj, tužnoj i gladnoj ljudi, priča, šapata i psovki, majstor Tegoba nije znao kud da se makne između tih kuća, koje su grozno zatvorene i koje su, svaka za sebe, osamljenije
i bolnije
od
zardalih brava.

Rijetki prolaznici i još rjeđi poznanici prošli bi pored Tadije bez riječi, ili bi promumljali sebi nešto, više u bradu, jer ih je zahvatao strah, tako da su do njega dopirali samo neki odlomci, neki dijelovi rečenice.

I, skupljajući
te glasove
kao opalo lišće koje vjetar
vitla
ili
kao zalutale
kapi kiše,
Tegoba je sličio
na pribježište,
na sve

i svašta
što
je
osakaćeno,
osamljeno,
izgubljeno,
nedovršeno i greavo.

Na kraju grada, Tadija se udružio s jednim oronulim starcem koji je skoro cijeli dan proveo u ambulanti, u čekaonici, da bi bar pogledima, očima, izmolio pomoć od liječnika, koji je, tog dana, u onoj gužvi i navali kad bolesnici postanu nestrpljivi, ličio više na čovjeka kog upravo hoće da popljuju i kamenuju nego na čovjeka od koga se traži i očekuje riječ ozdravljenja.

– E, šta sam ti sve čuo, moj majstore, bolje bi bilo da me đavo nije nikud ni nosio sa kućnog praga – prvi se starac počeo jadati. – A ako je i stoti dio što se priča istina, bolje je da odmah ovdje, na putu, krepam kao pseto. Mi idemo i tražimo da nam liječnici pomognu da se otarasimo ove nesretne nahlade i kostobolje, a, eto, kažu, sprema se cijeli grad da, za koji dan, nekud seli – kud? Ja ne mogu biti pametan.

– U jamu na glavu, u bijele dvorove smrti, moj prijatelju!

Padaju Tadijine riječi kao vrele kapi ulja. Starac se žali i dalje i jadicuje:

– Grad cijeli seli! Pomor... i kuga zavladali. Za desetak dana u Plavniku će osvanuti pustoš. Ona željezna burad što ih vojska čuva na stanici – to ti je otrovni plin... Ta, vidiš i sam šta se u Dubravi radi. Ja ne mogu da se iščudim kako si još živ od muke i jada. Ti kao da ništa ne znaš, a danas, u čekaonici, kod liječnika, svako te pominje i žali govoreći da ćeš najprije ti izgorjeti u tom otrovu.

– Prvi početi umirati, ne: izgorjeti! Nije to benzin, ne ide to tako lako! – ispravlja ga Tadija.

– Svejedno... ali, zašto nekud ne bježiš?

– To samo i radim. Tako i živim.

– Bježeći?

– Život mi tako prođe... od predaka do potomaka... od Senja do Plavnika,

– Ipak, porazmisli, pa put pod noge... bježi...

– Kamo? kud?... Iz Morašnice, svog sela u ljutom kršu, pobjegao sam u svijet, iz svijeta u podnožje barutnog magazina "Tras-bum", pa odatle ovdje, gdje sam sad, u Dubravu, koju već svako zove "Dolina suza"... I šta dalje? Čekaću da vidim šta će ostali svijet. Čekaću dok se cijeli grad ne počne seliti.

– Tebi je najteže. Ti si prvi na udaru. Ti moraš prvi dizati sidro.

Prošlo je deset, prošlo je mjesec, pa dva, pa tri mjeseca dana; utroba Prodora bila je prošarana hodnicima kao staračka ruka nabreklim žilama.

Nekoliko noćiju grad je polijegao ranije nego obično, i, za to vrijeme, nesnosno su brektali motori vojnih kamiona, prevozili cisterne i burad, a ujutro, u cik zore, prekidali svaki, i najmanji, šum i pokret.

Oni koji su bili bolje obaviješteni znali su da se tu radi o običnim bojnim otrovima koji su već manje-više probani u prošlim ratovima.

Ali to ipak nije ništa smetalo da se, kao zaraza, gradom raširi opet priča i javna tajna vijest da će se tu, u Dubravi, stvoriti veliki pokusni centar za bojne otrove i da će cijeli grad, ako i ne dođe do upotrebe tih otrova ili bombardiranja, pomrijeti kao od kuge jer će samo pare i slaba hlapljenja iz ogromnih buradi biti dovoljna da na mjestu današnjeg grada ne ostane ni žive duše.

Šta se stvarno radilo i šta se sve spremalo pod Prodorom – to niko nije tačno znao, samo se primjećivalo da su radovi svakog dana sve zamašniji i užurbaniji.

A bilo je više nego jasno da nema razloga nadati se nečem dobrom, pa je Tadija trčao na sve strane i tražio novo mjesto gdje bi se bar izvjesno vrijeme pritulio kao između dva naleta kiše.

I dok je majstor Tegoba tragao za novim prebivalištem, Dom i Kam su, mada su uvijek imali jasno određen zadatak u klesarskoj radionici, sve više odlazili na nogometno igralište zanemarujući klesarski i kiparski posao, a sa igrališta se, ponekad, primicali i podnožju Prodora, gdje su se upravo iskrcavala burad sa bojnim otrovima.

Poslije jednog takvog "izleta", kad su se suviše primakli bodljikavoj žici, stražar je zavikao i zapucao za njima, a oni su bezglavo jurnuli nazad. Bježeći, zastali su na prvoj česmi, i, onako uznojeni, napili se hladne vode preko svake mjere.

Navečer, legli su umorni i gladni, jer ništa nisu mogli ni okusiti. Majka im ništa na to nije rekla, vjerujući da je to onaj svakidašnji umor koji ih savlada poslije pretjeranog trčanja za loptom.

Ali sutradan, oni su se, ne ustajući, samo prevrtali u vrućici i buncali nerazumljive riječi.

Majstoru Tegobi su odmah sinule najcrnje misli i počeo je ispitivati Doma i Kama:

– Šta ste radili jučer?

– Što i svaki dan.

– Jeste li išli na igralište? Dom i Kam su to priznali.

– Šta ste još radili?

– Klesali kamen... u radionici.

– Kud ste još išli?

Tu je nastala šutnja. Izgleda sa su se bojali priznati. Tadija je grmio:

– Šta ste još radili?

– Išli smo gore.

– Kamo?

– Pod Prodor...

Dom i Kam su sve teže disali.

– Jao, majko moja! – zapomagao je Tegoba. Tada je stigla i majka, Barbara.

Pitala je:

– Šta se dogodilo?

– Išli su gore.

– Kud?

– Pod Prodor... A znaš šta je gore...

Barbara se uhvatila za glavu:

– Jesu li pili?

– Šta ti je, zaboga, ženo? – vikao je Tadija. – To se ne pije. To se udiše.

– Kažu i da se pije.

Tadija je nastavljao grmjeli:

– Jeste li šta pili?

– Jesmo. Vode...

– I više ništa?

– Ništa.

– Peče li vas u grlu?

– Peče.

– To nije od vode!

– Možda.

– Jeste li osjetili što gorko u ustima?

– Nismo...

No Tadija se nije smirivao. Othramao je odmah u grad i potražio liječnika. Pred ambulantom je bila gužva kao i obično. Tegoba je tražio da ga puste preko reda da uđe i pozove liječnika u pomoć jer mu umiru djeca. Ljudi su ga shvatili i sažaljevali.

Govorili su:

– To je onaj majstor, tamo ispod Prodora, gdje se podiže skladište bojnih otrova.

– Da ga pustimo?

– Nego šta! Nesretan čovjek. Mora da su mu se sinovi otrovali!

– Djeca kao djeca...

– Jadan čovjek.

– Eto mu sudbine.

Kad je ušao u ordinaciju, Tadija nije imao vremena ni da pozdravi. Sav zadihan, uplašen i izgubljen, vapio je:

– Doktore, ako znate šta je nesreća...

– Šta je, majstore? – pitao je liječnik.

– Zlo, moj doktore.

– Jesi li bolestan?

– Nisam... Nego djeca. Izgleda: otrovala se.

- Čime?
- Bojnim otrovima.
- Odakle im to?
- Pa, ah, jadan ti sam... znate, doktore, tamo u Dubravi, pod Prodorom...
- Imaju li temperaturu?
- Gore... Vidio sam, gore ko da si ih na vatru naložio.

Kao tane, kao strijela, liječnik je prodro kroz gomilu bolesnika, koji su ječali, kašljucali, plakali i cviljeli u predvorju tražeći lijeka za svoje nevolje, i odjurio s majstorom Tegobom u Dubravu pod Prodorom.

Kad je pregledao dječake, liječnik je vrtio glavom:

- Ne, nije u pitanju trovanje.
- Nego? – radovao se ojađeni otac.
- Temperatura. Nahlada.
- Kako su se mogli nahladiti?

– E, to ja ne znam. Za to ne treba mnogo: hladan kamen, hladna voda, uznojeni na vjetru i slično.

Pri odlasku, Tegoba nije odolio a da na uho ne šapne i ne upita liječnika:

- Duše ti, reci mi pravo: kakva je bolest?
- Nahlada.
- Zdravlja ti, doktore? – drhtao je majstor.
- I zdravlja mi i sreće mi.

– Slobodno mi reci, dosta sam jada pretrpio pa ću i ovo malo još dana... dosta sam jada vidio...

– Kad ti kažem, majstore...

Ali, ni tada, pa ni narednih dana kad su Dom i Kam sasvim ozdravili i ponovo se prihvatili čekića i dlijeta i nogometne lopte, majstor Tegoba nije imao povjerenja ni u koga, ni u šta, pa čak ni u ono što njegove rođene oči vide.

Mada je bio presretan i prezadovoljan onim što je liječnik utvrdio i što se kasnije pokazalo tačnim, on se više ni dana nije želio zadržati u "Dolini suza", pod Prodorom, i činio je sve što je bilo u njegovoj moći da ode odatle, pa bilo ma kud.

23.

Kad je već bilo ponestalo i mušterija, kad je već skoro svako, čak i stari prijatelj, usljed straha od zaraze i bojnih otrova, digao ruke od majstora Tadije Tegobe, on je, jednog nedjeljnog dana, plavog nedjeljnog dana, zajedno s Barbarom i djecom, preselio na sasvim drugu stranu Plavnika, u jedno malo selo na prilazu gradu kroz koje vodi put prema Dubrovniku, koje zapravo predstavlja izlaz prema Dubrovniku, i koje, zato, zovu Dubrovačka

Kapija.

Bježeći ispred zaraze i smrti od otrovnih plinova što su se u hrastovoj i čeličnoj buradi sve više nagomilavali u utrobi Prodora, bježeći iz nekad tihe i plave Dubrave, koju su sad zaposjele cokule i horde, majstor Tegoba je vjerovao da će na Dubrovačkoj Kapiji naići na prijateljstvo, pomoć i razumijevanje.

Ali – prevario se.

Naprotiv, na Dubrovačkoj Kapiji dočekali su ga riječima nepovjerenja i podozrenja.

Govorili su mu, u lice i u leđa:

- Ako su te otud potjerale nevolje i strahovanja – nije ni ovamo bolje!
- Ako se tamo umire od bojnih otrova, ovdje se umire od praznog stomaka.
- Nemamo ni mi od čega živjeti.
- Majstor si, imaš zlatne ruke, seli dalje.
- Svuda u svijetu za tebe ima mjesta.
- I ovdje živi bijeda i sirotinja.

No najgore je bilo sa ženama, koje ništa nisu shvatale, koje nisu imale pojma šta je to bojni otrov, kako on djeluje, pa su mislile da obitelj Tadije Tegobe zaista donosi pravu kugu u njihove domove.

Zato su žene kukale i naricale na sav glas, sklanjajući svoju djecu i svaki svoj predmet od Tadije i njegovih sinova.

Niko nije htio ni da mu se približi, ni da s njim izbliza razgovara.

Samo je Dubrovačkom Kapijom odjekivala kuknjava i kletva na sve strane:

- Eto nam živog groba u selo!
- Šta smo mi bogu skrivili?
- Što nije otišao na neko drugo mjesto?
- Ko ga nama poslao?

Izbezumljeni i uplašeni ljudi izmišljali su svakakve priče oko majstora Tegobe, ili su samo prepričavali svoja priviđanja čim bi im taj nepoželjni došljak pao na pamet.

Čak su izmišljali i nemoguće stvari da bi natjerali okolinu da ga prisili na bijeg ili da u drugima, u toj okolini, izazovu gnjev i srdžbu na neočekivanog gosta.

Govorili su:

- Pa on nije prije ni hramo?
- Pogledaj, kako hoda.
- Izgleda da je sakat.
- A ono što se ne vidi...
- Ni kičma mu nije u redu?
- Naravno da nije...
- Otrovi najprije u kosti uđu.
- I počnu svoje.
- Nije šala, moj brajane!
- Bojni otrov! I zmija od njih crkava...

Onda su se ljudi skupljali, razgovarali do dugo u noć i vijećali šta da s njim urade i kako da ga se najlakše oslobode.

Čuli su se razni glasovi i čudni prijedlozi.

Jedan je rekao:

Ljudi moji, hajde da mu damo jednu pojatu na kraju sela, i neka ga đavo nosi!

– Ne! – odgovorio je drugi. – Neka on nama napravi zajednički nadgrobni spomenik, cijelom selu, dok bolest i zaraza nisu počeli mesti po kućama?

– Kad mene više ne bude – ne treba meni...

– Treba meni... treba mi znak da sam živio, da sam hodao po zemlji...

– Ni drača crna! Glavno je da me nema!

– Ljudi, dajte – ostavimo budalaštine...

– Došao je čovjek u selo i gubu donio.

– Nije to guba. Guba se liječi sumporom.

– Donio je zarazu. Kugu!

– Šta da radimo? Posljednji je sat!

Ali, kako je to bila gomila ljudi, svjetina koja se sabrala da strahuje, kleveće i napada majstora Tegobu, koji je najmanje bio kriv što je došao ispod Prodora, gdje su se podizala podzemna skladišta bojnih otrova, i kako je svako iznosio po jedan prijedlog, – nastao je pravi kaos, pa je, od skupa koji je trebalo da riješi važne stvari, ispala čista lakrdija. Govorili su svi uglas, govorile su babe, nedozrela djeca, pomatušjeli starci; dojenčad su cičala, psi kevtali, magarci revali u obližnjim stajama, i čovjek nije mogao razabrati šta se sa tim žiteljima dešava...

Neuki i neupućeni nisu prestajali zapitkivati šta su to bojni otrovi, i ispadali su smiješni, a odgovori koje su dobijali – bili su još smjesu.

– Šta je gore: kuga ili bojni otrovi?

– Ili guba?

– Blago nama ako je to guba. Malo pocrniš, malo se operutaš, pa šta?

– Ko danas na ljepotu gleda! Nego, druga je tu pjesma, brajane moj. Kugu je on nama donio!

– Dotakni ga samo, pruži mu ruku, zapali cigaretu ili šta, i – đavo te odnese!

– Otrovi kao otrovi.

– Pravo je čudo kako se još onako vuče zemljom...

– Nije svako jednak!

– Tako je. Neko se opije od kapi, neko od čaše, a neko ni od bureta.

– Ali on je pijan, to jest otrovan, i gledaj samo kad ga danas-sutra ospu rane kao drijen cvjetovi.

– I tebe će, samo nek popusti neki čep, ili neka cijev, tamo u Dubravi, pod zemljom.

– Znam da će. Znam. Samo čovjek voli sutra nego danas. Kao da ne znaš: "Kruh naš svagdašnji daj nam danas..."

Tako su dočekali Tadiju Tegobu, i trebalo je da prođu mjeseci i mjeseci pa da se i

najplašljivije žene uvjere da mogu slobodno naići pored njega, pomilovati njegovu djecu ili dozvoliti, pak, svojoj da se igraju s Domom i Kamom.

Svoj vlastiti spomen, svoj "kamen", koji je počeo klesati još u Dubravi, ostao je propala stvar, jer nije bilo nikakvog načina da se prenese na Dubrovačku Kapiju, pa je Tadija, u onim danima kad mu niko iz sela i okolice nije htio doći, počeo raditi sebi dva spomenika: jedan za slučaj da iznenada ode iz života, a drugi ako "pogine ili nastrada u općem ratnom pustošenju".

Tadija je uporno i marljivo, uz pomoć svojih sinova, klesao, obrubljavao kamen i urezivao u njega svoje misli i svoje poruke.

No taman kad je posao trebalo privesti kraju, njegova žena Barbara sve češće je zagledala u slova i ureze na kamenu i vrtjela glavom. Bila je nezadovoljna. Majstor Tegoba je osjetio.

Pitao ju je:

– Tebi se ne dopada ovo što radimo?

– Sve mi se nešto čini.

– Da nismo na dobrom putu?

– Da neće ispasti dobro.

– Da ne valja kamen?

– Valja i kamen.

– Nego šta je posrijedi?

– Biće opet kao i prije.

– Kad?

– Kad smo bili u Dubravi ili pod barutnim magazinom.

– Na šta misliš?

– Na ponovno seljenje.

– E, ovog puta "kamen" ide sa nama kud god krenemo.

– Ali, nije važno da ide sa nama, nego da ostane i da nešto znači.

Majstor Tegoba je podizao naočari i pogledivao čas u svoju ženu, čas na slova koja je urezivao u kamen. Tegoba je rekao:

– Sad je posao već gotov. Ne može se nazad.

– Zato ćemo sljedeći put drugačije.

– Kako?

– Ja ću ti reći.

– A hoće li meni doteći života za to?

– Tek smo počeli.

– A kako ćemo završiti?

– Majstor ništa ne treba da žali: iza njega ostaju sinovi i spomenici.

Na Dubrovačkoj Kapiji
mučno su tekli dani,
žalosni
i prazni
kao prosjački dlanovi.
Vežući se
jedan za drugi,
sličili su
na
prljave i hladne
garave
vagone
koje
sipljiva lokomotiva vuče
uz
strašno
planinsko bilo,
i samo se čeka
trenutak
kad će
sve veze
popustiti,
pa se
i
dani
i
ono
što
ih
odmotava
i
ono
čemu
teku
survati
u provaliju
bez jauka
i
bez
glasa.

Otkako su se otvorila vrata novom frontu u Italiji, gdje su se Saveznici već bili iskrcali,
avioni su sve češće
nemilosrdno
parali
plava
nebeska
polja
iznad Dubrovnika i Plavnika
tražeći
i
prebirajući
po kršu
gdje
ne može naći
ništa
ni onaj ko se tu rodio.
Ogromno skladište bojnih otorva
drijemalo je
u
tamnim
i
hladnim
njedrima
visokog
Prodora,
koji je,
kao da je dobro znao šta krije u sebi,
gledao
na
sunce
nekako postideno
i neveselo.
U drvenim,
betonskim
i
čeličnim
buradima
legle su se
larve
smrti

i trebalo je
samo
da dođe
ljudska ruka,
koja sve to i smije,
pa da se larve
rasprše
po bijelom svijetu,
kao pčele,
kao oblaci,
kao cvjetovi
ili jauci
i da sve ostane, i osvane,
kao iz usta kuge
izbljuvano.

Ali sve se to zaboravljalo i otresalo kao pepeo s malog prsta kad Plavnik zahvati jedan novi zemljotres,
jenda šuštava priča,
koja je tekla
samo ljudskim žilama
ili negdje duboko
ispod zemlje
kao ponornica.

Ta priča je drhtavo i klecavo došaptavala da će se kopati jedna ogromna jama, u koju će se prolići sav bojni otrov, jer je počeo hlapiti, a da će u podzemne hodnike natrpati neki novi, dosad nepoznat, tek nedavno otkriven otrov od koga je dovoljna samo jedna kap pa da njena para uništi čak grad od nekoliko hiljada duša.

A kako se umire – to je, opet, bilo posebno čudo: čovjek niti šta vidi, niti šta osjeti, a najedanput mu se skupe zjenice. Zatim zadrhte, pa se stegnu, zgrče mišići, tijelo sagorijeva na mukama, u znoju i hropcu, propinje se i odskače uvis kao odsječen rep gušterice.

Ko zna već po koji put, eto, nesreća se bila urotila protiv grada Plavnika, njegovih stanovnika i njegove okolice, a naročito protiv majstora Tadije Tegobe i njegove obitelji.

Strahovalo se, cvokotalo, proklinjalo na svakom koraku.

25.

Budući da još nije bilo nikakvih zvaničnih obavijesti i naređenja o tome šta će se desiti i kako treba postupati, svuda po gradu, po ulicama, pred vratima, pred pragovima sirotinjskih

kuća mogle su se vidjeti grupice uplašeni ljudi, najviše i najčešće staraca i žena, kako "proriču" i "predskazuju" svoju vlastitu sudbinu, kako proklinju svoj život i vrijeme rata, kad čovjek više ne zna kolika je njegova cijena i gdje je njegovo pravo mjesto.

Govorilo se i ogovalalo:

– Ovaj krš je svakako proklet, niti šta ima, niti čim rađa!

– Naseljen je samo zmijama.

– I sad, eto, otrovom – najvećom nesrećom ovog svijeta!

– Ako nesreća odnekud i treba da ustane na čovjeka, neka to onda bude iz ovog kamena, jer svako je, u stvari, samo ono – što rađa i hrani.

– Okreni se svud oko sebe – nigdje ni vuka, ni vučje staze, a ne da čovjek tu sebi svija gnijezdo.

– Tako je. Kad već ništa ne može i ništa nema, neka makar ovaj krš smrću proklija da je dotekne cijelom svijetu!

– Ne treba ti govoriti "neka" i "kad bi"! Neki su dan tamo zalutala nekoliko konja, i ljudi su vidjeli kad su grozno zafrktali, počeli se prevrtati i za tren pokrepali, nogu zgrčenih i okrenutih u nebo.

– Eto, a kako će tek onda čovjek?

Samo nekoliko dana poslije tog slučaja, bahnuše iz Slanog dva čovjeka i počеше se raspitivati za konje. Rekoše da su negdje u Popovom polju kupili tri mlada, lijepa konja i da su im jedne večeri omrkli, a ujutro nisu osvanuli, da su ih tražili svuda i da im je neko rekao da je vidio kako cestom prema Plavniku jure tri lijepa ata i da su došli da pogledaju nije li ih ko savladao, uhvatio i privezao dok im se gospodar ne javi.

Koga god su pitali, u gradu i okolici, svako je upirao prstom: Dubrava, ali ni vlasnici ni bilo ko drugi, čak ni najodvažniji, nisu smjeli poći tamo, nadomak buradi s bojnim otrovima, da i njih ne zadesi ista sudbina.

Kad su tragači izgubljenih konja bili upućeni na majstora Tadiju Tegobu i njegovu obitelj, koja je do nedavno živjela pod Prodorom gdje su primijećeni crknuti konji, vlasnici su odmah dojurili i molili starog klesara ne bi li on, uz veliku novčanu nadoknadu, otišao tamo i izvidio da li su to te kljusine koje se traže.

Ali ih je Tadija, znajući šta ga tamo čeka, odbio. I onda se razgovor poveo o drugim stvarima. Pored ostalog, Dom i Kam su se tragačima za nestalim konjima hvalili da su oni bili jednom tik uza samu bodljikavu žicu, da su ih vojnici najurili, ali da nije bilo ništa naročito i da bi oni i sad rado tamo otišli, jer da ih vuče želja da odu vidjeti gdje su se do koliko jučer igrali, iz dana u dan.

Tog trenutka majstor Tegoba je nekud bio izišao, tako da su tragači i majstorovi sinovi ostali sami i na brzinu se dogovorili za taj mali podvig. Zapravo, Dom i Kam su jedva čekali neki povod da se ponovo nađu pod Prodorom.

Kad se Tadija vratio, vidio je da nema djece. U prvi mah pomislio je da su otišli u radionicu i da tamo klešu i obrađuju kamen. Ni tamo ih, razumije se, nije bilo.

Tegoba se vratio tragačima za nestalim konjima i pitao:

– Gdje su mi sinovi?
 – E, majstore... majstore, to su sokolovi!
 – Gdje su mi djeca? – ponovo je pitao Tadija.
 – Pogodili smo se – rekli su tragači.
 – Ne igrajte se životom! – vikao je majstor.
 – Oni su odmah pristali.
 – Kamo su nestali?
 – Odjurili su – kazali su tragači.
 – Opet nogometna lopta. Ah, bože...
 – Nogometna lopta ?
 – Jesu li odjurili na igralište?
 – Gdje ima igralište? – čudili su se tragači.
 – Ta prokleta lopta! Vi ste im dali loptu?
 – Obećali smo im...
 – Loptu?
 – Dobru nagradu, samo ako...
 – Ljudi božji, ne igrajte se sa mnom!
 – To su vrijedni mladići. Sami su se prihvatili posla.
 – Kakvog posla, zaboga?
 – Da odu... potražiti konje.
 – One krepale konje?
 – Ne znamo još sigurno.
 Tadija se naglo podbočio, otpuhnuo i zagalamio.
 – Poslali ste mi djecu u Dubravu? Pod Prodor? Da mi se otruju. Otud sam ja pobjegao...
 Šta vi mislite?... Napolje iz moje kuće! Napolje.
 – Majstore, smirite se... čuli smo da bojni otrovi ne mogu ništa mladim ljudima...
 dječacima, imaju zdrava pluća, koža se lako podmlađuje... Smirite se, majstore...
 Međutim, Tegoba ne samo da se nije smirivao nego je jektao svom silinom razljućenog i
 uvrijeđenog čovjeka:
 – Gdje vam je pamet? I gdje vam je duša? Kako ste poslali djecu u smrt...? Ta, otud sam
 pobjegao da ne bih lipsao... Gubite mi se iz kuće...
 Došla je Barbara, Tadijinu galamu začuli su i susjedi, skupilo se mnoštvo, i počeli su,
 cijelo selo, prijetiti da će tragače za nestalim konjima kamenovati.
 Jedva su umakli i spasli glavu. Tek predvečer, pojavili su se Dom i Kam. Stigli su
 znojavi, usplahireni i radosni.
 Ali otac ih je dočekaao žestinom groma.
 Ne znajući još koliko se u Tadiji razgorjela srdžba, kazali su:
 – Našli smo konje.
 Tadija je škripao zubima. Dom i Kam su pitali:
 – Gdje su oni ljudi?

Tadija je hodao, a iz očiju mu je sipao bijes.

Sinovi su vikali.

– Konji su mrtvi.

Tegoba je planuo:

– Dosta!

Dječaci su se čudili. Objašnjavali su:

– Na konjima nema nikakvih rana.

Tadija je grmio:

– Šta sam rekao?

Sinovi su se potpuno zbunili. Tragača za nestalim konjima nigdje nije bilo.

– Ko vama zapovijeda? – vikao je Tadija. – Ko vam naređuje?

– Ti, oče.

– Jeste li vi moji sinovi?

Jedva su procijedili:

– Jesmo...

– Imate li vi svoju glavu?

Ništa nisu odgovorili.

– Znete li šta se nalazi pod Prodorom?

– Otrovi.

– Kakvi otrovi?

– Bojni otrovi.

– Znete li da se od toga umire?

– Znamo, tata, ali...

Tadija je pozvao svoju ženu i rekao:

– Vidiš šta nam rade?

Barbara je nijemo gledala.

– Ovo je neka urota protiv nas.

– Svi nas mrze.

– Ni ovdje nam, na Dubrovačkoj Kapiji, nema stanja.

– Šta su bili obećali djeci za odlazak pod Prodor, u izvidanje?

– Šta im mogu obećati? Žive rane po tijelu!

– Dome, – pitala je majka – šta su vam obećale one konjokradice?

Dom je plakao.

– Kame, – pitao je otac – šta su vam obećali oni razbojnici što su tražili konje?

I Kam se gušio u suzama.

Cijela obitelj Tadije Tegobe jecala je u grču.

Poslije duge šutnje, majstor je, u znak oprostjenja, pomilovao svoje sinove, popričao sa njima, još jednom im objasnio kakva opasnost vreba pod Prodorom, šta znače bojni otrovi, a onda ih zapitao:

– Jeste li vi moji sinovi?

Dom i Kam su, brišući suze, kazali:

– Jesmo.

– Hoćete li slušati samo mene?

– Hoćemo...

– Hoćete li biti dobri kamenoresci i klesari?

– Hoćemo.

– E, onda na posao... Hoću da budete ljudi. Pravi majstori... i umjetnici. I da svijet o vama priča, ali samo o lijepom i dobrom...

26.

Izenada, pod Prodorom su ponovo počeli zamašni radovi, a sa njima čudne i nerazumljive priče.

Zavladao je strah.

Gradom i okolicom tekla su pitanja i strahovanja kao bujice i potočići poslije oluje:

– Kakva nam se sad nesreća sprema?

– Zar sve mora da se sruči na nas, na Plavnik?

– Zašto ne ise le cijeli grad?

– Ovdje više nema života.

– I onaj ko preživi, umiraće od rana.

– Bojni otrovi će uništiti ne samo čovjeka nego i svako stablo, i svaki žbun,

– Je li moguće da je istinita ona priča da će se sav bojni otrov uništiti?... Ako jest, kako je to moguće?

– Hoće li ga spaliti ili zaista prosuti u krš da ga, opet, sutra, iznesu ponornice i razliju kraškim poljima?

Ta drhtava, ta puna zebnje priča...

I priča se još nije bila dovoljno ohladila ni pročešljala, a vojnici u sivozelenim uniformama svim silama su počeli drobiti kamenje i krčiti put prema jednoj dubokoj prirodnoj pukotini u kršu.

Kad je put bio dovoljno širok i nasut pijeskom, kamioni su po cijele noći odvlačili ogromnu burad, čeličnu, betonsku i onu od nekog masnog drveta, i sve to stropoštavali u jamu.

Uzalud su bili protesti seljaka iz okolice, koji su, u grupama, u povorkama, sa zastavama, transparentima, dolazili da se žale i da opominju: to što se danas sručuje i prolijeva u jame već sutra će, čim dođu kiše, biti izbljuvano i vraćeno opet na površinu, samo ne u bačvama, nego razliveno u kapi, u valove, u bujice, i linuće tako po siromašnim kraškim poljima, kraškim vrtacama, po čatrnjama, po vinovoj lozi, po kukuruzu, po duhanu, po pelinu, i... života više... nikad... u ovom kraju neće biti.

Ali sivozelene uniforme, mračne i službene, nisu dopuštale seljacima ni da im se približe.

Pričali su, kasnije, da su neki seljaci izgubili i glavu, ali njihovi protesti i upozoravanja nisu urodili plodom.

A utroba Prodora
ostade
najedanput prazna,
i u nju se
počeše
zavlačiti
i tamo ludovati
skitnički
vjetrovi.

Međutim, tek što se i posljednje bure gurnulo u prezasiti otvor žednog kamena, i odozgo sve zatrpalo kamenjem, granjem i vlažnom zemljom, i krečom, željeznička stanica postade, naglo, sa svih strana zakrčena zatvorenim vagonima u kojima se nije znalo šta je, a straže postavljene svud naokolo, u pet-šest koncentričnih krugova.

Izgledalo je da nikad toliko vojnika, čuvara i stražara nije bilo u Plavniku.

Na svakom koraku presretali su i mladiće, i starce i žene i provjeravali dokumente i kretanje. Nikud se nije moglo putovati, i željeznička stanica mogla se promatrati samo iz velike daljine.

Nekoliko dana iza toga, Prodor je
opet
udahnuo smrt,
i avioni su,
vjerujući da je ona
sišla u mračne
podrume
samo da se odmori
i prikupi
snagu,

skoro svakog dana nadlijetali Plavnik i okolinu, i vraćali se u pravcu Italije.

Činilo se kao da je avionima neko došapnuo da je iz njedara Prodora, iz njegovih podzemnih hodnika, izbačen stari, dotrajali, ishlapjeli bojni otrov, a na njegovo mjesto uskladišten svjež, tek iz tvornica smrti dovezen.

Zato su i Plavničani imali razloga da se zabrinu nad svojim životima i nad cijelim gradom.

Sad su počele kolati priče da je u Plavnik, u tunele u podnožju Prodora, stigao najmoderniji, najubitačniji bojni otrov, najotrovniji među svima, posljednja riječ vojne tehnike, najlakši i najbrži način da se čovjekov život uništi.

A pričama nije bilo kraja ni početka, jer u njih niti se moglo do kraja vjerovati niti im se moglo odoljeti, jer njima je izvor bio u strahu od noćnih mora, a zvanična obavještenja i

upozorenja pučanstvu niko nije davao.

Tako su i priče o bojnim otrovima postajale svojevrsna pošast, nešto još gore i od samih bojnih otrova.

27.

Jer, ovaj kraj u kršu, koliko god da je oskudijevao u svemu što je čovjeku i životu potrebno, priča i pričanja imao je uvijek napretek. Tako su se i sad, kad je gradu i okolici opasnost zaprijetila iz utrobe Prodora, prisjećali onih starih kazivanja kad su se po Hercegovini prolamala i prolumbavala visoka brda, a na njihovim mjestima ukazivala se polja. I ovdje, pred Plavnikom, pred ulazom u grad prostire se neveliko Plavničko polje. Stara narodna legenda kaže da je, poslije jedne čuvene bitke, u kojoj je izginulo strahovito mnogo ljudi, na najviši vrh ponad Plavnika, koji se zvao Vjetrovita Kula, doletjela ogromna ptica noseći i konja i junaka u kljunu, i da je tu, na tom vrhu, htjela predahnuti na svom putu u neku daleku zemlju preko mora. Ali tek što se oprla kandžama o tle i raširila ogromna krila, začuo se posljednji jauk junaka koji je izdisao i istovremeno – ulegnulo se, propalo, rasjeo se taj veliki vis, ta Vjetrovita Kula. Nešto kasnije iz njegovog podnožja potekla je bistra hladna voda i otvorili se vidici ravnog, zelenog polja.

Oni koji dobro pamte i koji se u pamćenje uzdaju prepričavali su tu staru legendu vjerujući da će se i ovog puta, toliko godina, toliko stoljeća poslije, dogoditi, možda, opet nešto slično s Prodorom i njegovim otrovnim skladištem.

Samo, više niko nije želio da se prolomi Prodor i da se ukaže polje, i riječno korito, a odmah zatim i potoci bojnih otrova iz čeličnih i hrastovih buradi, nego da se sam Prodor stropošta u svoje podnožje i da se sve ugne i sruši, obruši i strmoglavi u duboku, nesaznatljivu dubinu crne zemlje.

No, umjesto davne ptice, za koju se nikad nije doznalo kako se zvala i kamo je namjeravala odletjeti, sve češće su se, i sve upornije, pojavljivali avioni iz Italije ili iz savezničkih baza iz sjeverne Afrike i izviđali Plavnik i okolinu, kružeći tik nad samim vrhovima visokog Prodora.

Na sve strane širila se drhtavica, nevjerica, cvokotanje zuba i leden šapat:

- Ništa je bilo ono prije...
- Tek sad su prave muke pod Prodorom.
- Najnoviji otrovni plin.
- Najtajnija od svih smrti.
- Da bar ko zna kako se zove!
- Niko nije ni prije znao.
- Znao je...
- Šta je i bilo prije... iperit... fozgen...

- A sve je to kao obična ustajala barska voda prema ovim novim tipovima otrova...
- Vino! Kakva ustajala barska voda? Vino...
- I to ono s Visa... ili "blatina" iz Čitluka.
- Iperitom te treba politi kao kišom! Da bi umro...
- A sad je dovoljna jedna mala kiša cijelom svijetu.
- Kafa je ono prije bila!
- Čaj bez šećera.
- Narančada...

Nagađanja i razgovore Plavničana,
 njihove tihe rasprave,
 žučne i sumorne,
 prekidalo bi lako podrhtavanje i odjekivanje
 neba
 kad bi
 avioni,
 kao lađe,
 i njihovi brodolornnici
 koji tonu
 počeli strugati
 i roniti
 kroz nepregledno
 more
 usnulog
 i vijekovima već
 sivog
 i besplodnog krša.

28.

Na dva kraja grada Plavnika drijemala su, sad, dva rasadnika smrti: onaj čuveni barutni magazin bio je ono što je već davno prošlo i imao je okus močvarne vode i ustajalog vremena, a onaj drugi, u njedrima nebolomnog Prodora, zaudarao je na sveopći palež i miris garišta.

Ti bojni otrovi, stari i već poznati i davno oprobani, još u prvom svjetskom ratu, i novi, tako reći jučer usavršeni, proizvedeni i oprobani na vojnim poligonima – prosto kao da su neka potmula grmljavina i jeka pred oluju i najezda nekog vremena-nevremena za koje se nije znalo, niti se moglo pretpostaviti, šta krije i šta u sebi nosi.

Avioni iz savezničkih baza u Italiji i sjevernoj Africi pokazivali su toliku upornost i lukavost kao orlovi kad, sapeti glađu i ostalim samotničkim nevoljama, osjete plijen negdje u

blizini naselja ili bilo gdje van ovog prostranstva svoje široke slobode – pa ni da se odmaknu, a ni da se odluče na ono što žele.

Nije bilo dana prozračnog i vedrog a da se nekad jedan, a nekad i više aviona po nekoliko sati ne vrza i ne plete osmice u visinama iznad kamenjara, koji, zaslijepljen suncem i umoren žeđu, šuti i ne progovara o svojim tajnama. I sve je to toliko bilo uznemirilo cijelo stanovništvo da je svako bio uvjeren da se čeka

samo trenutak
ili taj crni dan
pa da potoci bojnog otrova
poplave,
vjetrovi
i oluje
udare na sve strane
svijeta

kad avioni osjete i tačno doznaju gdje se nalaze oba skladišta, pa istodobno prolome rebra i onim ogromnim sanducima topovskih granata, i ambarima baruta, i čeličnim cisternama bojnog otrova.

Dići će se
u
nebo
takav plamen,
suknuće
takav
dim
i dunuće otrovni
vjetrovi
da će se,
kao od šale,
kao olovo istopiti:
i kamen,
i nebo,
i Prodor, što udara u oblake,
i sunce se stropošitati
kao mala
ulična
svjetiljka
i postati
sve
ništa.

I u tom trenu kome bi onda padalo na pamet, ko bi imao vremena da pita šta mu bi s

majkom, šta s bratom, šta s čovjekom inače, s visokim čempresom ili sa širokim hrastom?

29.

Pa, iako su taj udes zamišljali kao potop ili smak, Plavničani su, tjerani neodoljivom žeđu za životom, ipak imali uvijek spremljene najpotrebnije stvari da nekud krenu i da bježe.

Po svim kućama, krišom, pakovani su koferi, spremane konzerve, šatorska krila, sakrivene dragocjenosti, naručivani ključevi i katanci, mada su mnogi pomišljali da se više nikad tu neće vratiti.

Spremala se i planinska odjeća, jer se vjerovalo da ih može spasti samo: put na sjever, prema ledenim planinama, zasutim snijegom i vjetrovima, prema predjelima gdje ni rosa, ni para, ni mirisi bojnih otrova ne mogu stići i ugroziti čovječiji organizam.

Stanovništvo se spremalo za noćivanje, u planini, pod bukvama, pod jelama, u zemunicama ili pod otvorenim nebom, na snijegu, a odjeće, hrane i opreme bivalo je sve manje i manje, sve dok se nije došlo dotle da su se iz kuća počele prodavati najveće dragocjenosti i najdraže uspomene samo da bi se osigurao nepromočiv šinjel ili tople čizme.

Ali onda, najednom, kao grom iz vedrog neba, puče gradom vijest, i pronese se utješna, ohrabrujuća priča koja je svakom ulijevala nadu.

Po toj priči, za koju se tvrdilo da potječe od pravih vojnih stručnjaka i da joj zato treba vjerovati, ni Plavnik ni njegovu okolicu neće zadesiti nikakva nesreća, kijamet ili potop.

Tačnije, određenije: sve bombe koje danas postoje u svijetu, svi avioni i svi topovi ne bi mogli razbiti svodove od kamena i betonske zidove barutnog magazina, a pogotovu tunele i hodnike u podnožju Prodora.

Govorilo se:

– Nije lud bio onaj inženjer, onaj vojni stručnjak koji je odredio da se bojni otrovi dovuku baš u Dubravu!

– Ni zemljotres ne može Prodoru ništa!

– Kao da na drugom mjestu nije bilo lakše podići skladište...

– Šta može bomba Prodoru i njegovim kamenim rebrima?

– Šta i muha medvjedu!

– Kakvi avioni – kakvi vrapci...

– Nije gljive jeo onaj koji se sjetio Prodora...

Međutim, mnogima to ni izdaleka nije bilo dovoljno uvjerljivo, između ostalih ni Tadiji Tegobi, i on se sve više nosio mišlju da je i onako već vrijeme da se vrati u svoje rodno selo, jer – sad mu je to sve češće padalo na pamet – stara poslovice kaže: svud je poći, ali doma doći. A pored toga, njegov zavičaj, njegova Morašnica je ipak najtopliji kutak od svih u kojima je do sada prebivao, i tamo će mu i kao kamenorescu sve više ići naruku.

Ako ništa, – mislio je on – ta dva blagotvorna mora – more nebeskog plaventila i more

tišine, i tako će zaspati,
na izdašnim zrakama
sunca,
na
oštrom
i
uzavrelom
kršu,
među
zmijama,
čiji se otrov,
u odnosu na onaj u Plavniku,
i dalje
duž cijelog bijelog svijeta
može
i
na
rane
privijati.

Ali te njihove misli remetila je zebnja njegove žene Barbare.

Ona ga stalno podsjećala da je on majstor na glasu, da niko tako kao on dosad nije "znao razgovarati s kamenom", da je on vezan za grad Plavnik, da svi oni ukrasi, portali, porodične grobnice, spomenici po trgovima i parkovima služe njemu i njegovom potomstvu na čast, i... ko zna šta će se desiti u ovom ratnom metežu, pa... da i sebi, i cijeloj obitelji, uklešče u kamenu neki znak... Barbara je govorila:

– Hoću da znam zašto sam živjela ...

Tegoba je odgovarao:

– Za svoju djecu.

– A prije djece? Ja sam ti pomagala.

– Jesi.

– E, pa... zapiši to.

– Kako?

– Dlijetom...

– Kad nemamo kuće.

– Imamo kamena.

– Nema... Onog pravog.

– Otići ćemo gore. U Magnetno brdo.

U Magnetnom brdu moglo bi se, zaista, naći lijepog, jedrog, izdržljivog, za klesanje pogodnog kamena, ali – kako mu i samo ime kaže – narod je vjerovao da u tom brdu ima dosta ruda i magneta, da tamo najčešće padaju kiše i udaraju munje, pa se bilo teško odlučiti i krenuti

u njegove visove.

Još prije toga, kad je razmišljao o svom kamenu, i o znaku koji bi odgovarao njemu, Tadiji Tegobi, čuvenom majstoru, sjećao se kako je nekad davno vodio boj – kako je to on isticao – s nekim Putnikovićem iz Uvala, koji je bio odlučio da minira i razbije u komade jedan veliki nadgrobni spomenik, stećak, a majstor ga od toga odvrćao. Na reljefu tog bogumilskog spomenika razaznavale su se konture konjanika, sunca, koplja, neke divlje zvijeri, i jedva nekoliko riječi: "A se ležit... na plemenitoi na svoi... grabacki..."

Postavljena onako nasred njive, ta gromada, ta stijena, sa svih strana lijepo i skladno sječena, smetala je Putnikoviću prilikom oranja, a, neuk i nepismen kakav je bio, nije mogao ni slutiti da taj kamen predstavlja kulturnu i historijsku vrijednost.

Tadija je, tada, uspio odvratiti naprasnog i kruha gladnog seljaka od njegovog zlog nauma i, davno prije nego što su ga vojske, ratovi, skladišta otrova i baruta tik uz njegove radionice tjerale da luta od nemila do nedraga, majstor je želio isklesati jedan četvrtast kamen u koji će urezati slova s crtežom – kako je namjeravao i govorio – "ostaviti spomen na svoje vrijeme i događaje".

Sad je zbog toga zdvajao.

I da nije opasnosti od gromova i olujnih kiša u predjelima Magnetnog brda, kamen kakav je zamišljao majstor Tegoba bilo je teško prenijeti na ravno i klesati.

S druge strane, vidio je da, zaista, više nema šta čekati ni na Dubrovačkoj Kapiji: avioni su sve nemilosrdnije parali nebo, i samo je čudo moglo spasti Plavnik i njegovu okolinu ako jednog dana avionska bomba pogodi skladište baruta ili podnožje Prodora, gdje leže bojni otrovi.

Najlakše od svega, i najsigurnije, bilo bi pobjeći, i to glavom bez obzira. A može li jedan majstor, čuven nadaleko, dalekim porijeklom iz uskočkog gnijezda, tako učiniti?

30.

Razmišljao je o tom da sudbinu svoju i grada Plavnika ukleše na nekoliko kamenih ploča, koje bi onda željeznim spojnicama vezao u jedno... Razmišljao je i o razmjeru i promjeru tih kamenih kocaka... Ili, možda, da već čvrsto urasloj stijeni, koju ne može uzdrmati i pokrenuti ništa drugo do propast cijelog svijeta, ureže reljef iz koga će se dati pročitati povijest i sudbina majstora Tadije Tegobe, njegovih sinova i njihovog grada Plavnika... Dugo je razmišljao.

I jedino sa čim je bio načisto, i nasigurno, jeste da se taj rez, taj crtež, taj reljef u kamenu ima zvati "Povijest grada Plavnika".

To što je naumio i zamislio, majstor je odmah saopćio svojoj ženi Barbari i sinovima Domu i Kamu. Sada je još bio problem: na kakvom kamenu? odakle? iz Magnetnog brda? ili sa neke druge strane?

Tegobu je opet opsjedala vizija onog kamena koji je seljak Putniković htio razbiti i na

kome je pisalo: "A se ležit..."

Da li takav kamen?

Barbara mu je savjetovala:

– Nema više vremena za to. Ni snage. Mi smo ostali sami.

– Ja se još nisam predao kamenu! – odvratio je Tadija.

– Pređaćeš se bojnim otrovima...

– Ni njih se ne bojim. Imam zdrava pluća.

– Za veliki kamen nisu potrebna samo zdrava pluća nego ruke, i to deset ruku, a mi ih toliko nemamo.

Umiješali su se Dom i Kam:

– Zar mi ne možemo pomoći?

– Možete... samo klesati.

– A ostalo?

– A znate li vi šta znači ostalo? – pita ih majka. – Ne znate? Naravno...

– Znamo.

– Odlomiti kamen iz stijene, a to je težak posao...

– Ne može teži biti – dodao je Tadija – nego iščupati, golom rukom, hrastovo korijenje.

– Ej, svako svoje čuva. I kamen osjeća, mada je mrtva stvar. Ne da ni njega njegova majka iz utrobe, zemlja iz svojih njedara...

Tadija je prekinuo razgovor novim pitanjem:

– Možemo li se pouzdati u prijatelje?

– Imamo li ih?

– Zamolićemo susjede.

– Nisu oni klesari, ni majstori, ni umjetnici.

– Nisu. Ali imaju dušu. I njima je stalo do sudbine koja je zadesila njihov grad.

– Koja će ga tek zadesiti.

– Misliš na bojne otrove?

– I na njih, i na avione, i na sve ono što nas tjera iz jednog mjesta u drugo.

Dom i Kam su se opet javili:

– Mi ćemo sami. Možemo.

– Ko?

– Nas trojica.

– Nas trojica? Taman koliko jedan zdrav i snažan čovjek. A za kamen...

– Koliko treba ljudi?

– Bar sedam.

– Klesara?

– Radnika. Klesara je dovoljno.

Nebo nad Plavnikom, njegovo plavetnilo, njegovu tišinu rasjekao je svojom bijelom brazdom avion, u velikim visinama.

Ujedno, on je opominjao i požurivao klesara Tegobu da nije trenutak za oklijevanje i

dugo premišljanje.

Majstor je rekao:

– Kako bi bilo ovako:

– Koga pitaš? – gledala ga začuđeno Barbara.

– Sve vas.

– Ja tek tako, ponešto... razumijem se u to. A Dom i Kam...? Šta će ti oni kazati?

– Šta i ja sam. Treba da znaju više od mene. To su gotovi klesari. I bolji od mene.

– Možda će biti.

– Već sad su. Zato ih i pitam.

Doma i Kama je to radovalo: otac ih drži gotovim kamenorescima i kiparima, a tek... kad se vinu do pune snage i zamaha.

– Pitam vas, sinovi moji, ovako: da uzmemo više kamenih ploča i da na njima urežemo?...

– "Povijest grada Plavnika".

– I grada Plavnika i klesara Tadije Tegobe, i njegovih sinova.

– Na jednoj ploči ili...?

– Recimo... na sedam ploča.

Poslije toga majstor Tegoba je ostao u razmišljanju nekoliko dana, a onda je sazvaio obitelj i objavio odluku. Čak je, prilikom izricanja odluke, bila prisutna i mala sestra Rona.

Tadija je kazao:

– Evo kako ja mislim, a vi ćete mi pomoći da vidim nema li možda neko bolje rješenje... Sedam kamenih ploča, metar sa metar, tako da se, u slučaju potrebe, mogu prenositi s jednog mjesta na drugo, i to iz kamena cjelca. Savršeno bijele... na prvoj ploči...

– Šta će biti? – Dom i Kam su nestrpljivi.

– Ono što je i bilo prvo.

– Kad?

– Kad smo došli u Plavnik... Zapravo, kad sam ja stigao...

– Na drugoj?

– Naša obitelj. To ćemo klesati zajednički.

– Svi mi?

– Svi. Makar i po jedan udar dlijetom i čekićem.

– Na trećoj?

– Naša radionica pod brdom sa skladištem baruta.

– Na četvrtoj?

– E, to će raditi sami Dom i Kam.

Svi su zašutjeli jer je slijedilo pitanje: a šta će biti na njoj? – koje niko nije htio da postavi.

– Radiće, klesaće i crtež, prije toga, izraditi sami Dom i Kam. A na ploči će biti ono što ja ne volim, ali što je bilo i što, također, predstavlja našu povijest... igre, vaše igre koje ja ne volim.

Dom i Kam su poskočili:

– To će biti najbolja ploča!

Majka ih je smirivala:

– Čekajte. Ima vremena. Vidjećemo!

Dom i Kam su opet uskliknuli:

– Najljepša ploča!

Majstor Tegoba se sumnjičavo podsmjehnuo, i nastavio:

– Na petoj: visoki Prodor ponad grada, bušenje tunela i hodnika u njegovim njedrima, vojska, crni oblaci... bojni otrovi...

– Ko će to raditi? – pitali su Dom i Kam.

– Opet, samo vas dva. Ja ću nadgledati.

– Na šestoj?

– Dolazak na Dubrovačku Kapiju, avioni nad gradom...

– Na sedmoj?

– Eh, mladići moji, polako... Dugo je još do tog dana, treba da se sad najprije bacimo na posao. Biće vremena. Treba raditi. Klesati od zvijezde do zvijezde.

Nikad se do tada Dom i Kam nisu tako zdušno bacili na posao.

Najprije je trebalo "odlomiti" iz kamene gromade ploče na kojima treba urezati motive iz "Povijesti grada Plavnika", pa ih zatim obrubiti, uglačati, izraditi grube poteze crteža i – dljeto u ruke.

31.

Ponavljajući se, ponad Dubrovačke Kapije, još od starih vremena, iz onog doba kad je Turska Carevina naširoko trgovala s Dubrovačkom Republikom, nalazi se kamenolom, u kome se vadio kamen, nazvan "biser". Ta vrsta kamena bila je na glasu sa svoga blještavog sjaja i sa svoje cijene, koja je stajala visoko, odmah iza mramora. "Biser" se u stara vremena prodavao Dubrovčanima, a oni su ga na svojim lađama raznosili po svim trgovima i lukama diljem Sredozemlja. Tako su i danas palače najpoznatijih vladara širom Mediterana obložene i ukrašene čuvenim biserom iz okolice Plavnika. Sve do pojave Napoleona, do njegovog ulaska u dubrovačku luku, do propasti Republike, njen predsjednik, njen knez sjedio je na "biseru" i gledao svud oko sebe "biser" u svojoj palači.

E, iz tog već skoro napuštenog kamenoloma Tadija Tegoba je, zajedno sa svojim sinovima, "odlomio" kamene ploče, obrubio ih, uglačao, i – posao je krenuo.

Dok je Tadija izrađivao reljef grada Plavnika onako kako ga on vidio i zapamtio kad je tek bio došao i otvorio svoju prvu klesarsku radionicu, Dom i Kam su urezivali u kamen svoje najdraže uspomene iz tih dana.

Radili su zajednički. Bila je samo jedna stvar oko koje se nisu mogli složiti: hoće li u kamen uklesati jedino svoje vlastite igre i podvige ili i pobjede i uspjehe svog tima "Tornada".

Na Dubrovačkoj Kapiji, mada se stari majstor tome i dalje protivio, Dom i Kam su

"osnovali" i svoj mali nogometni tim i dali mu ime strašnog vjetra.

Pa ako ime može nešto i značiti i predskazivati, onda zaista i nisu bili pogriješili. Njihov "Tornado" pobjeđivao je sve ulične timove u Plavniku i one iz obližnjih, prigradskih naselja.

Dom i Kam su se time ponosili jednako kao i svojom vještinom u rukovanju dlijetom i u čudesnom "razgovoru s kamenom", kako se to najčešće govorilo.

Najzad, složili su se da jedan od detalja reljefa na njihovoj ploči bude posvećen njihovom golotrbom i bosonogom timu "Tornadu".

Domu i Kamu je, iznad svega, godilo što se njihov otac ni najmanje nije miješao u njihov posao i što ih je potpuno prepustio sebi samima.

S jedne strane, to je trebalo da znači da on do kraja vjeruje u sigurnost pokreta njihovog dlijeta, a, s druge strane, prepuštajući im na volju, on, time, daje do znanja i njima dvojici, kao i cijeloj okolini na Dubrovačkoj Kapiji, da ih već smatra sigurnim, zrelim i za najkompliciranije zahvate dorašlim klesarima i kamenorescima.

Po Plavniku i okolici raščulo se da će se nogometni tim koji vode braća Dom i Kam Tegoba ovjekovječiti, da će se urezati u kamen i tako, bez obzira kakvim će ko putem od njegovih igrača kasnije krenuti, za sljedeća pokoljenja sačuvati sjećanje na momčad koja je u svoje vrijeme, u tom kraju, bila nesavladiva, i nepobjeđiva.

Svi su dječaci gorjeli od želje da zaigraju u "Tornadu" i da vide svoj lik na kamenoj ploči. A timovi su sa svih strana pozivali "Tornado" u posjete i gostovanja, subotom ili nedjeljom poslije podne. Vrijednost nekog tima mališana, iz veće ulice ili iz prigradskog naselja, nije se više mjerila po vlastitim pobjedama i porazima, niti po slučajnom uspjehu i igri protiv "Tornada", nego upravo po tome ko je imao, i ko će imati, što bolji rezultat na utakmici sa "Tornadom".

32.

Majstor Tegoba je klesao svoje "ploče", a ljudi su ga salijetali sa svih strana, čudili se njegovom naumu, i njegovom rezu po kamenu, i njegovom siromašnom paćeničkom životu u vrijeme kad smrt postaje čovjekova svakidašnjica, i kad bi jedan takav klesar i kamenorezac mogao imati posla, i zarade, napretek.

Tegoba je s mukom stizao svima odgovoriti, a ljudi se nisu okanjivali lako i ostavljali ga na miru. Još više je zabune unosio sam majstor, koji nasrtljivcima i radoznalcima nije ni htio reći pravu istinu, jer je vjerovao da ni u normalnim prilikama, a pogotovu u ratno doba, čovjek niti hoće niti može da se bavi, da shvati ili pak prihvati, i odobri, takve poduhvate kao što je bio njegov.

Zato je majstor Tadija Tegoba na mnoga pitanja i zapitkivanja odgovarao šaljivo i neobavezno. Ponekad sasvim pogrešno, kao da je htio prikriti i samo za uži krug sačuvati pravu istinu.

Ljudi su ga okruživali i navaljivali:

- Majstore, oprosti, ali ti kao da si podjetinjio?
- Zašto, ljudi moji?
- Pa, ništa ti ne razumijemo to što radiš.
- Nisam još dovršio.
- Nisi još zamrsio?
- Ja sam majstor, ja ne znam zamrsivati. Naprotiv!
- Je li ovo neko naručio?
- Jeste.
- Ko, ako boga znaš?
- Budućnost.
- Ti se šališ s nama, majstore?
- Govorim vam istinu: ovo je naručila budućnost.
- Ovakvu šaru na kamenoj ploči?
- To što vidite.
- Sve vidimo, ali – ne razumijemo.
- Zagledajte se bolje...
- Hoće li to biti skupo?
- Ništa.
- Da ko će to platiti?
- Onaj ko je naručio.

Videći da od majstora ne mogu dobiti potpun, zadovoljavajući odgovor, ljudi bi odlazili, postidjeni i pomalo ljuti što nisu ušli u tajnu koju Tegoba ispisuje na kamenu.

Tek što su se malo poodmakli, odmah su počeli raspravljati o tome što su vidjeli i čuli:

- Njemu više nema spasa.
- Majstoru?
- Nego šta,
- Ostario je, misliš?
- Ostario i nije toliko koliko je postao matuh, pa više ne zna ni šta radi.
- Ne treba mu se ni čuditi.
- Gluh majstor, gluh kamen po kom lupa, ko bi im bio treći!
- Nije to posrijedi.
- Nego?
- Otrovi. Kad čovjeka i vlaga malo zahvati, ili kostobolja, on više nije kao i prije, a pogotovu...
- Mogu li otrovi ući u kosti?
- Mogu i u mozak.
- Zato on i jest takav!
- On sam ne zna šta šara po kamenu.
- Neće nikad ni znati. Skapaće na kamenu.

– Vraga! Neće imati vremena.
– Kako?
– Otrovi! On je pun bojnih otrova kao spužva. Koliko je živio u Dubravi a da pojma nije imao gdje se nalazi.

– Kažu da otrovni plinovi najprije napadaju živce?
– Nije, nego oči.
– Nije ni oči, nego krv.
– Nije ni krv, nego moždani...

Ali koliko god svijet oko njih bio uporan u sumnjama, omalovažavanjima i nerazumijevanjima za ono što rade, i majstor Tegoba i njegovi sinovi – svi su podjednako bili uporni i riješeni da započeti posao na izradi reljefa "Povijest grada Plavnika" privedu kraju.

Čak su Dom i Kam nadmašivali svog oca: bili su poneseniji, razdraganiji, maštovitiji, pa je njihov reljef sve više izrastao u kompoziciju. Strahovali su samo da se otac suviše ne naljuti kad ugleda jedanaest nogometaša na kamenoj ploči i da im ne naredi: ponovo. Pa su ga, pred završetak, izokola iskušavali, šta misli i šta će im reći.

Govorili su:

– Mi smo gotovi. Završili smo.
– Čestitam! Pokažite mi.
– Možda ćeš se naljutiti.
– Zašto?
– Uklesali smo "Tornado".
– Vašu družinu?
– Ne kaže se družina.
– Pogriješio sam.
– To se zove tim.
– "Tornado"?
– A zar to nije vjetar?
– Strašni vjetar. Zato smo naš tim i nazvali tako.
– Zato sam vam ja i rekao: uklešite što god želite... zato što je vjetar.
– Što samo vjetar?
– To što vas danas zanima sutra će već proći, pa se ne mogu ljutiti. Mladost je kao vjetar... Vjetar!

A Dom i Kam su, klešući svoju ploču i praveći kompoziciju koja predstavlja njihove "mlade dane, zanose i radosti", mislili podjednako i na "Tornado" na zelenom polju.

33.

Mada je ovo bilo jedno od najtežih preseljenja majstora Tegobe, mada je na Dubrovačku

Kapiju došao pravo ispod brda u kome iz cijevi i buradi kaplju bojni otrovi, i mada ga tu nisu dočekali s dobrodošlicom, Tadija se brzo snašao, bar u ovom radu koji ne donosi zaradu, u radu na reljefu "Povijest grada Plavnika".

U tom zanosu ništa nisu zaostajali ni njegovi sinovi.

Ali baš tada, kad se to najmanje očekivalo, jedne noći začu se strahovita pucnjava negdje u predjelu Prodora, i cijeli se Plavnik, sluteći ono najgore, diže na noge.

Sutradan, kad ogranu sunce i kad se umjesto utihle pucnjave razlijegoše nad gradom oblaci barutnog dima i gara, puče priča i val straha da je prethodne noći izveden neuspjao napad na skladište bojnih otrova, da su se, poslije napada, zapalile vatre na vrhu Prodora i da su se onda pojavili avioni.

Istog dana neki su ljudi našli i letke u kojima se stanovništvo Plavnika i okoline opominje na opasnost, jer se – kako se tamo kaže – bojni otrovi moraju, i po cijenu velikih žrtava, uništiti, i to iz aviona.

Kad se dan-dva iza toga, sve učestalije, avioni počеше motati oko Prodora i iznad Plavnika, Tadija Tegoba zaključí da je nastupio posljednji čas i da više nema šta zdvajati.

Sazvao je obitelj i sve im to objasnio. I svi su se odmah složili. Dom i Kam su žalili najviše zbog odlaska. Teška im je bila i pomisao da se rastaju od "Tornada".

Kao jedinu mogućnost i jedini izlaz, majstor Tegoba je označio svoje rodno selo – Morašnicu. U širokom bijelom svijetu, za njega, za razliku od mnogih drugih Tegoba, nije bilo mjesta.

Upravo za onaj dan kad se Tadija bio spremao da se vrati u selo i da, cestom, dokle se može, poveze na kolima ploču koju je već bio dovršavao, kao i reljef koji su Dom i Kam također već skoro bili završili, bila je ugovorena važna, presudna utakmica između "Tornada" i jednog dosta jakog tima iz centra grada.

Barbara je već nekoliko dana na selu da objasni rodbini svog muža zašto se vraćaju. Dom leži bolestan, tako da je sav posao pao na Kama i malu sestru Ronu, koji pomažu ocu da slamom i starim, grubim papirima oblože ploče, na kojima je započeto ispisivanje "Povijesti grada Plavnika", da se po lošem i neravnom putu ne bi oštetile.

Uprkos tolikom poslu oko spremanja za seobu, Kam se nije mogao pomiriti s tim da se utakmica odigra bez njega.

Ali – šta reći ocu? Ako mu kaže istinu, neće mu dozvoliti da ode i da odigra, možda, posljednju utakmicu u Plavniku, jer u Morašnici neće imati s kim. Zar da slaže?

Dugo se lomio između svog oca i svojih drugova iz "Tornada", koji su ga željno očekivali.

Na koncu, popustio je.

– Rekao je jedan moj drug da bi želio vidjeti naše selo – slagao je Kam, drhtavim glasom.

– Naše selo? – čudio se Tadija.

– Nikad nije bio na selu.

Tadija je protrljao čelo i pomislio: dobro, ako se desi nesreća u Plavniku, bar će ostati živ. A zatim je rekao:

- U redu. Povedi ga.
- Mogu li odmah?
- Možeš. Samo pazi...
- Neću trčati.
- Ne mislim na to." Nego... da ste ovdje najdalje do deset sati.

Tadijine su riječi bile roditeljski stroge i oštre. Eto, to je bio jedini način da se Kam izvuče i da odigra svoju, možda oprostajnu, utakmicu za "Tornado", u kom je inače igrao krilo, a Dom igrao na голу i bio kapiten.

Kad su ga drugari, nešto prije devet, u koliko je trebalo da počne utakmica, ugledali kako radosno trči, bili su sigurni u svoju pobjedu.

Doduše, Domova bolest im je zadala mnogo briga i poteškoća, ali je njegova zamjena, novi vratar, ipak nađena i na brzinu isprobana.

Ugovoreno je da se poluvrijeme igra trideset minuta, što znači da je utakmica trebalo da se završi tačno u deset.

Sve do nekoliko minuta pred kraj "Tornado" je vodio; rezultat je bio 2: 1.

Ali u tim posljednjim trenucima, umjesto da izbije loptu u korner ili u aut, desni branič je tukao u svoj gol žešće nego protivnički navalni igrač.

"Tornadovi" igrači su popadali kao pokošeni od ljutine i bijesa, psovali braniča i gurali ga da napusti igru, a neki su čak i plakali.

A niko od njih, pa ni sudac, nije imao više od deset do petnaest godina.

Majstor Tegoba je postajao sve nestrpljiviji, i već je nekoliko puta izlazio na jedan povisok kamen, na hrid, i pogledom tražio Kama, koji je morao biti tu najdalje do deset.

Na putu, spremna da povuče teret u pravcu zavičaja nekadašnjih senjskih uskoka, a sada klesara, stajala je snuždena, stara, mršava mazga, upregnuta u rasklimana kola.

I u tom kršu,
na koji je
sunce
survavalo
svoje plamene i paklene
laveže,
izgledalo je
kao da je mazga,
sa
svojim
dugim
i
uvenulim ušima
i
oštrim grebenom
jedino

živo
biće
koje na neki način
prkosi
suncu

i njegovom nepodnošljivom zrikanju. Zanesen utakmicom, i, još više, njenim rezultatom, Kamu nije ni na kraj pameti da mu je otac naglasio da se vrati najkasnije do deset, i da je to vrijeme već prošlo i da tamo, na putu, na samoj ivici Dubrovačke Kapije, stoji i "peče se" na suncu mazga koja treba da odveze nekoliko kilometara prve ploče "Povijesti grada Plavnika", Ronu i bolesnog Doma.

Poslije sudijinog zvižduka koji je označio završetak utakmice, nastala je neviđena gužva, svađa pa i tučnjava.

Rezultat je 2:2, i igrači "Tornada" su se više obračunavali međusobno nego s protivnicima.

Nastalo je primirje i zatišje: dogovorili su se da igraju još dva puta po deset minuta.

Pa, kako je i tad rezultat ostao nepromijenjen, pala je odluka da se izvode jedanaesterci, svaki tim po pet.

I, taman kad je Kam namještao loptu, u trenutku kad se naginjao na desnu stranu da, pokretima gornjeg dijela tijela, prevari vratara, iza blještavih litica Prodora, kao cikcakajuće munje, zvonko je zaparala nebom jedna eskadrila lovaca, osmotrila grad i odmah se vratila u susret teškim bombarderima, koji su brundali i ljuljali se nebom kao steone krave.

Lovci su oblijetali oko njih kao ose, pravili izlete lijevo-desno, naprijed-nazad.

Već prvi nalet lovaca

kao da je

nožem

ubo u slabinu,

u

vita

rebra

sve

živo

i mrtvo u Plavniku,

tako su zacičale,

zavrištale,

zajaukale,

zakukale

zaplakala

sirene.

Bilo je to

nešto

kao pustinjski
vjetar
koji je pomeo sve, i zavitlao,
i ljude,
i kamenje,
i drveće,
u nigdinu.

Na malom igralištu nastaje gužva, i svaki igrač, kao da je vratar, čuven, i na glasu, napravi tigrov skok i pruži se po zemlji kao mrtvac.

Iznenaden i izbezumljen, Kam je i loptu, koju je bio počeo namještati na bijelu tačku, šcepao i s njom prigrlio zemlju.

Lovački avioni su kružili po krajnjim tačkama plavničkih vidika, a bombarderi su se kao razjareni bikovi zatrčavali i iskašljavali na malo, ubogo, kržljivo sirotinjsko predgrađe, tik uz Plavnik, na Dubrovačku Kapiju.

Pa, iako su tu, a i svud okolo, sve kuće, crkva, škola i ostalo, bile od kamena, dim je puzao na sve strane, i, kao poplava, zahvatio cijeli grad, a plamen je bio tako velik da se već čuo miris nagorjelog nebeskog plavetnila.

Čim se sručio teret, to jest jauk iz neba, izdašna kao i uvijek, zemlja bi desetostruko odgovarala jekom i frktanjem kamenja, pijeska, korijenja, rijetkih stabala... i ostalog što dobra i draga zemlja čuva na svom dlanu i hrani u svojoj utrobi.

Kad je i posljednji avion istresao svoj teret, zaorilo se nebo od fijukanja lovaca i rike bombardera, koji su preko Prodora i Dubrovnika nestajali u pravcu Italije, uvjereni da je sva nesreća njihovog eksploziva pala upravo na nesreću barutnog magazina i na skladište bojnih otrova.

– Šta sam učinio, šta sam...! – cvokotao je Kamov glas dok su ga ostali igrači odljepljivali od zemlje.

– Kriv sam, kriv... sam! – žerava su otrovna bile te Kamove riječi i pržile sve oko sebe.

Oko njega su se okupili igrači "Tornada" i, budući da su svi bili s Dubrovačke Kapije, koja gori u plamenu, počeli su jecati i naricati u jedan glas.

Njihovi domaloprijašnji protivnici, s kojima su se borili za svaku loptu i za svaki milimetar na aut-liniji, prišli su im, zagrlili ih, tješili i plakali s njima.

34.

Kasno je ljeto
pretposljednje godine rata,
i sunce
južnog neba

lije
svoju
vatru
i svoj sjaj
po kršu
oko
Plavnika.
Blistaju vrhovi Prodora,
teče
tiha
plavooka
Plavna,
ogledaju se
u njoj
jablanovi
i topole
u čije se grane zapeću
mladi
vjetrovi.

A sravnjena sa zemljom, pod pepelom i dimom, izdiše nedužna Dubrovačka Kapija, naseljena sve pukim siromasima.

I, kako samo može onaj odvratni Prodor da onako hladno bulji u barutni magazin dok ovamo ovo sirotinjsko predgrađe Plavnika krvi svojom potapa muke, i zmiije, i nesreće koje su bile namijenjene upravo onom što Prodor pod svojim krilom grije i krije?

Jesu li avioni slučajno pogriješili? Je li ih na Dubrovačku Kapiju navelo nekoliko žutkastih tvrđava koje je gradila još Austrija? Ili su obavještenja o skladištu bojnih otrova bila pogrešno otkucana? Sad svejedno. Sad ništa. Igralište je ostalo pusto i postišeno, a igrači, i jednog i drugog tima, plaćući kao jesenja kiša, kreću prema Dubrovačkoj Kapiji, koje više nema.

Ulice su oživjele kao mravinjak na suncu, i, kako su sirene zatekle razdvojene, rasute porodice, svako je izlazio da vidi i pronađe svoje najbliže, žive ili mrtve.

Grad Plavnik bio je sažaljivo i tronuto miran i spokojan, prezahvalan slučaju što se na njegove bijele kuće i previsoke platane nije izbljuvalo nebo.

Iz sirotinjskog predgrađa navaljivao je dim, izvijao se iznad Plavne i nestajao na prostranstvima nepreglednih visina.

Na izlazu iz grada, u tom tužnom predgrađu kočijaša, putara, preprodavača duhana, staretinara, beskućnika, zidara, željezničara, smetljara, lovaca zmija-otrovnica, podvornika i ostalih beshljebovića, sleglo se sad toliko svijeta, neko iz radoznalosti, neko da zaplače, neko...

Gomile kamenja, prošarane ponegdje sprženom zemljom, tako su velike i bujne da se skoro ni po čemu ne razlikuju od okolnih uzvišenja, brežuljaka i glavica.

I nigdje znaka da je to do maloprije bila neka ljudska naseobina!

Samo, malo dalje od ruševina, izvrnuta i korijenja okrenutog u nebo, zjapi i nariče stogodišnja murva – samotnik krša nekad, a sad, eto, posljednji otkucaj života.

Na njenom spljoštenom korijenju, koje se s mukom probijalo kroz pukotinu u kamenu, njišu se potkovice ubijene mazge, koja je, upregnuta, stajala na putu, pekla se na suncu, i, zajedno s Domom i Tadijom čekala da odbakće neravnom cestom tamo do na pomol Morašnice, malog i zabačenog sela, u kome žive samo Tegobe, daleko od svijeta, daleko od galame i gužve koja sapinje kao žeđ i u zemlju tjera.

Ali... Kama nije bilo ni "najkasnije u deset", ni u deset i trideset, ni u jedanaest. Došao je tek sad, kad i sav ovaj tužni i smušeni svijet koji nešto traži – a ne zna šta, koji nekog zove a niko se ne odaziva.

Kam je lutao do dugo u noć po ruševinama, i njegovim su žilama, umjesto krvi, tekle i strujale riječi: kriv sam... šta sam učinio!

Svijet se polako razilazio, a na ruševine je padala noć – ruševina dana.

35.

Kad se, poslije strašnih i uzastopnih eksplozija u Plavniku, izvijao dim u nebo, Barbara je, kod rodbine svog muža, u Morašnici, sluteći da su avioni pronašli skladište pod Prodorom, vikala na sav glas:

– Bježimo u zemlju, o ljudi... bježimo!

Tegobe su je gledale nepovjerljivo i sašaptavali se među sobom:

– Svakom je rat... poludjela žena. Nije se ni čuditi!

– Avioni su zapalili skladište bojnih otrova! Bježite, ljudi... Smak svijeta! – odvezalo se njeno grlo i urlalo snagom pustinjskog vjetra.

– Šta ima da se bojimo? – odvrćali su oni. – Nikad nismo ni znali šta je život. Iz jednog pakla u drugi. Zar nije tako? Šta smo drugo i vidjeli ovdje, u Morašnici, posijanoj kamenom kao čavlima i načičkanim zmijama, i zatvorenim nebom?...

Barbara je jecala, nije prestajala:

– Ali otrov se prolio, i zapalio, i sad će buknuti po svijetu...

– Nek se prolijeva, nek gori! Ne vjerujem ja u to! Morašnica, i cijeli ovaj krš i jest samo za oganj i požar...

Jedan drugi Tegoba, koji je kao nadničar proputovao i prepješačio svijet, mudruje i kikoće se:

– Nek gori, nek kuga mori! Sunce, zmije, otrov, žeđ, kamen... Nikud tamo, a nikud ovamo. Ovdje sam se rodio, bijeli me svijet odgojio...

Ali, kad je, predvečer, dim počeo splašnjavati i nestajati, svakom je već bilo jasno da su Barbarina strahovanja potpuno suvišna i da avioni nisu pronašli bojne otrove i ostala skladišta

oružja i municije.

Sutradan, rano, u praskozorje, koje je u kršu tako ljekovito i kristalno, Barbara je, zajedno sa još nekim bližnjim svog muža, pohrlila u Plavnik, odnosno na Dubrovačku Kapiju. Nadomak grada osjetila je kako zrak još uvijek zaudara na eksploziju i paljevinu.

A kad se pred njom, iza jedne nagle okuke, ukazalo predgrađe koje se nije nimalo razlikovalo od ostalog krša, Barbari je samrtna struja zatresla kosti, srušila je i razbila o cestu kao ljušturu.

Morali su je, tako, bližnji njenog muža, na rukama, donijeti na ruševine, gdje je promuklim, klecavim glasom naricao njen sin Kam, bosih, krvavih nogu i lica premrlog od bola i kajanja.

– Kame moj! – zaridala je Barbara.

– Majko... ja sam... – i tu je jauk, koji je odjeknuo u nebo, zagušio njegov plač.

Onda se majka i sin zagriše, srušiše se na oštro i svježije izlomljeno kamenje, i ostadoše dugo, dugo tako gužva plača, klupko jauka, gomila jecaja.

36.

Plavokoso je sunce plivalo nebom, i, ponekad, s pakosnim osmijehom provirivalo, dolje, da vidi ljude, njihov trud, i ljubav među ljudima, i plodove svega toga.

I, stvarno: imalo se šta i nagledati!

Tadijini rođaci su uzalud pokušavali podići i postaviti na noge Barbaru i Kama, koji su bili saliveni u grudvu suza.

Barbara je obgrlila Kama i zajecala:

– Mičimo, sine... iz ovog svijeta!

I pošli su, bos, pocijepani, ranjavih nogu, iscijeđeni plačem.

Na ruševinama je ravnodušno kunjala tišina – nekadašnja jedina utjeha kamenoresca i klesara Tadije Tegobe, što leži sad, kao i njegov sin Dom i kćerka Rona negdje duboko pod kršem kamena i zemlje, s dljetom u rukama, s licem okrenutim nedovršenoj ploči, koja je trebalo da bude početak velikog reljefa "Povijest grada Plavnika".

37.

Ja već odavno nisam bio u Morašnici, među Tegobama koji su preživjeli i među onima koji se vraćaju iz širokog bijelog svijeta.

Ako nekad krenete prema Dubrovniku ili njegovoj okolini, raspitajte se za njihovu

sudbinu, ili pak – ako se smijete pouzdati u svoje noge – otiđite malo do Morašnice, gore, u onaj ljuti krš. Pa ćete sami zapisati, i zapamtiti, ono što sam ja, možda, zaboravio u ovoj istinitoj priči.

BILJEŠKA O PISCU

Anđelko Vuletić je rođen u Trebimlju kod Trebinja 1933. godine. Filološki fakultet je završio u Beogradu. Vrlo rano je počeo da piše poeziju i prozu.

Do sada je objavio romane: Gorko sunce, Drvo s Paklenih Vrata, Deveto čudo na istoku, Klesar Tadija Tegoba, Dan hapšenja Vile Vukas, Čudotvorna biljka doktora Engela.

Objavio je sljedeće knjige pjesama: Gramatika ili progonstvo, Jedina nada, Sedam vječnih pitanja, Zmije odlaze s onu stranu svijeta, Kraljica puteva, Poezija, Putnik na svoju odgovornost, Kad budem velik kao mrav.

Anđelko Vuletić sada živi i radi u Sarajevu.